

צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים

זאב דרורי

מבוא

יחסי צבא-חברה נחקרו מזוויות מחקר שונות ומגוונות. אנשי מדע המדינה וסוציולוגים רבים התרכזו בתחום יחסי ממשל והייררכיה תפקודית בין הדרג המדיני לבין הפיקוד הצבאי: היו שביקשו לבחון את מידת המיליטריזציה של החברה הישראלית; חוקרים אחרים עסקו ביחסים שבין צבא לחברה בנושא הרחבת מעגל העיסוקים האזרחיים של צה"ל מחד גיסא, והשפעת השירות הצבאי על החברה הישראלית מאידך גיסא. המחקרים, רובם ככולם מתחום הסוציולוגיה, עוסקים בהשלכות השירות הצבאי על הריבוד החברתי ובעיות הפער החברתי והעדתי בחברה הישראלית.¹

1. המחקרים הבאים הם מבחר מהפרסומים הרבים בנושא היחסים המורכבים בין צה"ל והחברה הישראלית והשלכותיהם על הריבוד החברתי ועל קליטת העלייה בישראל: זהבה אוסטפלד, צבא נולד, תל-אביב 1994; אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956, תל-אביב 1995; זאב דרורי, אוטופיה במדים, קריית שדה-בוקר 2000; דוד הורביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה, תל-אביב 1977; דוד הורביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990; דבורה הכהן, 'מדיניות הקליטה של העלייה הגדולה בשנים תש"ח-תשי"ג (1948-1953)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1985; יעקב מרקוביץקי, 'הגח"ל, פועלו ותרומתו למלחמת העצמאות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1993; צבי צמרת, ימי כור ההיתוך, קריית שדה-בוקר 1993; Victor Azarya and Baruch Kimmerling, 'New Immigrants in the Israeli Armed Forces', *Armed Forces and Society*, 6 (Spring 1980); Tom Bowden, *Army in the Service of the State*, Tel Aviv 1976; Ben Halpern, 'The Role of the Military Israel', in: John J. Johnson (ed.), *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*, Princeton, NJ 1962; David Horowitz, 'Is Israel a Garrison State?' *Jerusalem Quarterly*, 4 (Summer) 1977; Moshe Lissak, 'The Israeli Defense Forces as an Agent of Socialization and Education: A Research in Role Expansion in Democratic Society', in: M. R. Van Gils (ed.), *The Perceived Role of the Military*, Rotterdam 1972; Eduard Luttwak and David Horowitz, *The Israeli Army 1948-1973*, Cambridge, MA 1983; Yehuda Ben Meir, *Civil-Military Relations in Israel*, New York 1995

לעומת אלה, מאמר זה מבקש לבחון את השפעת החברה על חוסנו של צה"ל ובעיקר על היחידות הקרביות. כלומר, מטרת המאמר לבחון את ההשלכות של עוצמתה/חולשתה של החברה הישראלית בראשית שנות החמישים על יכולתו המבצעית של צה"ל. במאמר יוצגו הנתונים המרכזיים של העלייה הגדולה ויידונו בעיות כוח האדם בצה"ל בעקבות גלי העלייה הגדולים. ייבחנו נתוני היסוד של רמת ההשכלה, ידיעת השפה העברית, בעיות סוציו-אקונומיות, נורמות התנהגות ומוטיבציה וכיצד השפיעו כל ההיבטים הללו על רמתו המבצעית של יחידות השדה בצה"ל והנחילו כשלונות ואכזבה בשדה הקרב. קליטתם של בני עדות המזרח בצה"ל היתה קשה ובעייתית במיוחד, והנושא יוצג כמרכיב חשוב בהתמודדות עם בניית היחידות הקרביות בשנים ההן.

בנייתו של שלד הפיקוד הזוטר היתה עקב אכילס בבניית היחידות הקרביות. הבעיה נוצרה בשל מחסור בבני נוער בעלי רמת השכלה תיכונית וידיעת השפה העברית על בוריה. כמו כן, צעירים בעלי חינוך ציוני-לאומי ובעלי נתונים גבוהים לא שובצו ביחידות 'גולני' ו'גבעתי'. החלל שנוצר לאחר שמפקדי מלחמת העצמאות השתחררו הוסיף על הקושי בבניית הצבא הסדיר שלאחר המלחמה.

עקב הכשלונות המבצעיים בראשית שנות החמישים הוחלט להקים יחידה מיוחדת של מתנדבים באיכות וברמה יוצאות דופן, הלוא היא יחידה 101. היחידה בפיקודו של אריאל שרון נבנתה לא על-פי הנורמות הצבאיות המקובלות והיא שפרצה את הדרך להעלאת הרמה המבצעית של צה"ל. משאוחדה יחידה 101 עם גדוד הצנחנים 890 בנה צה"ל יחידה קרבית שרמת מפקדיה ולוחמיה היתה מעל למה שהיה מצוי ביחידות השדה בצה"ל. בעזרת יחידה נבחרת זו ביקש הצבא להתגבר על בעיות הפעילות המבצעית ולגרום מהפך בכלל היחידות הקרביות.

העוצמה הצבאית

העוצמה הצבאית היא תרגום יכולתה של האומה לממש את הפוטנציאל של כלל מרכיבי הכוח הלכה למעשה. העוצמה הצבאית מתבטאת בין השאר ביכולת מיצוי הפוטנציאל האנושי. הכוונה לגיוס מרב ומיטב האוכלוסייה למטרות הגנה על בטחונה של האומה, והכנת עוצבות צבאיות ובהן מיטב הציוד הצבאי ופיקוד מאומן ונאמן להגן ולשמור על בטחונה של המדינה. המהפכה בצרפת ושלטון נפוליאון בונפרטה היו נקודת מפנה בגיוס כוח האדם לצבא המדינה. עד ימי המהפכה הצרפתית היתה המלחמה נחלת אנשי מקצוע ושכירי חרב שגייס השליט למטרותיו. מאז העברת השלטון לידי העם ויצירת מדינות הלאום, עברה החובה, ויותר מכך הזכות, להתגייס ולהילחם למען המדינה לידי כל אזרח ואזרח, והגיוס לשירות בצבא הפך לגיוס חובה. כך נוצרו המושגים הרווחים בימינו: 'צבא העם' ו'אומה במדים'. הגיוס העממי העמיד לרשות המדינה מספר רב של חיילים ונוצר צורך לשנות את הגישה למשאבי כוח האדם. כוח האדם 'הזול' אפשר למצביאים להטיל לקרב עתודות חיילים בלי

מחשבה יתרה על חיסכון בחיי הלוחמים, ועם זאת לא היו אלה עוד יחידות מקצועיות, ממושמות ומאומנות בהשוואה לגייסות השכירים. יתרונו הבולט של הצבא העממי היה ברוח הקרב והמוכנות להילחם ולהסתער בשם ערכים לאומיים, ואף להקריב את החיים למען המדינה.

בצד המהפכה הצרפתית שהביאה את עידן הצבא העממי התרחשה המהפכה התעשייתית ובהמשך המאה ה-20 המהפכה הטכנולוגית, ואלה שינו את שדה המערכה הצבאי. ככל ששדה הקרב הפך צפוף, כן עלה משקלה של הטכנולוגיה בהכרעת המלחמה. ככל שגדל משקלן של התעשייה ושל הטכנולוגיה בשטח הצבאי, כן גדל הצורך בכוח אדם משכיל ומיומן להפעלת המערכות הצבאיות. שדה הקרב המודרני הציב דרישות לכוח אדם איכותי שיוכל להתמודד עם מורכבות הכלים והטכנולוגיה בשדה הקרב.

כל העוסק בנושאי ביטחון וגורמי הכרעה בשדה הקרב מודע למחקרים העוסקים בשאלת היחס שבין גודל האוכלוסייה והצבא לבין רמת ההשכלה והרמה הטכנולוגית של המפקדים והחיילים.² אחד המרכיבים המרכזיים ביכולת הביטחון הלאומי הוא המשאב האנושי, עוצמתה של החברה, הן במובן הכמותי והן במובן האיכותי. למשל, מיצוי אופטימלי של אוכלוסיית מדינת ישראל לצורך השירות הצבאי, כפיצוי על נחיתות מספרית בכוח אדם. הדיון באיכות כוח האדם קשור לנושאים כמו חינוך והשכלה, רמה טכנולוגית ויכולת קליטת מערכות מתקדמות ותפעולן, וכיצד לפתח תשתית חברתית רחבה ואיכותית, בעלת מנהיגות פוליטית, צבאית, כלכלית וחינוכית, היוצרת בסיס איתן לביטחון הלאומי.³

תפיסת הביטחון הרחבה של דוד בן-גוריון

בתחילת שנות החמישים היתה החברה הישראלית עייפה מהמלחמה והמדינה הצעירה נאלצה להתמודד עם קשיים אדירים של קליטת מספר גדול של עולים ובעיות ביטחון הולכות ומחריפות. לא בכדי עמד נושא קליטת העלייה בראש דאגותיו של דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון של מדינת ישראל. הקרבות עדיין לא תמו כשהעלה בן-גוריון את רעיונותיו בדבר ביסוס ההישגים הצבאיים של מלחמת העצמאות. 'הרהורי חנוכה' הוא קרא למחשבות שהעלה על דפי יומנו בשבת ה-25 בדצמבר 1948: 'מה הם התנאים לשמירת עצמאותנו, מתוך הנחה מוקדמת שנצליח לשמור על חירותנו שבלב? ביטחון

2. יהושפט הרכבי, מלחמה ואסטרטגיה, תל-אביב 1990, עמ' 460-462; שמואל גורדון, קשתו של פאריס: טכנולוגיה, דוקטרינה וביטחון ישראל, תל-אביב 1997; אבי קובר, הכרעה: הכרעה צבאית במלחמות ישראל-ערב 1948-1982, תל-אביב 1995.

3. דיון מעמיק ורחב בסוגיית הביטחון ובעקרונות השימים לתורת הביטחון של מדינת ישראל ראו: אבנר יריב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, חיפה ותל-אביב 1994; ישראל טל, ביטחון לאומי: מעטים מול רבים, תל-אביב 1996.

צבאי, (חיסול גלויות), אכלוס מהיר של חלקי הארץ, מתוך פיתוח אינטנסיבי, משטר של חירות ושוויון, הגמוניה חלוצית (חינוך לחלוציות), שלטון המדע, מדיניות של שלום, יציבות ממשלתית [יציבות המשטר].⁴

בקליטת העלייה ובניית חברה ישראלית חדשה, המושרשת בארצה ובעלת שפה וערכי תרבות ומורשת משותפים, ראה בן-גוריון יסוד חיוני לבטחונה של מדינת ישראל הצעירה. הוא הניח שגורם הזמן הוא קריטי, ועומדת הזדמנות חד-פעמית להצלה ולאיחוד העם. הדאגה הבסיסית להבאת העולים, קליטתם בישראל ושילובם במגלי החברה והכלכלה דחקו כל אידאולוגיה חברתית. בן-גוריון ראה בגלי העלייה את הרבבות שבאו בלא ידיעת קרוא וכתוב, מהם חסרי חינוך יהודי ותרבות עברית – עלייה של עדות ושבתים בעלי לשונות ותרבויות הזרות זו לזו. על כל אלה נוספו הפירוד והפיצול בחברה הישראלית, פיצול שהתבטא במגוון של עדות, אמונות ודעות. הקיטוב האידאולוגי בין המפלגות הכיל גם ניהודי אינטרסים חברתיים, דתיים וכלכליים.

דמות החברה של שנות החמישים

גלי העלייה בשנות החמישים המוקדמות הכפילו את אוכלוסיית המדינה. בתוך פחות מארבע שנים, משנת 1948 ועד שנת 1953 צמחה האוכלוסייה מ-700,000 נפש ל-1,484,000 נפש. תמורה דמוגרפית זו היתה כרוכה בבעיות כלכליות וחברתיות קשות.

מקורות העלייה העיקריים היו שניים: שרידי יהדות אירופה, ניצולי השואה, חסרי בית ומשפחה, שצלקות המלחמה והשואה ניכרות בגופם ובנפשם; יהודי ארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה, שהרקע התרבותי והמסורתי שלהם היה שונה מהמסורת התרבותית של החברה הארץ-ישראלית. רוב העולים היו בעלי השכלה נמוכה, חסרי אמצעים ובעלי רקע תעסוקתי-מקצועי שלא סייע להם להיקלט במשק הארץ.⁵

הרכב אוכלוסיית העולים

מיום ההכרזה על הקמת המדינה ב-14 במאי 1948 ועד סוף שנת 1951, במהלך שלוש שנים וחצי באו לארץ כ-700,000 עולים.⁶ זו היתה עלייה המונית הן בממדיה והן ביחס המספרי

4. דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט (בעריכת גרשון ריבלין ואלחנן אורן), ג, תל-אביב 1982, עמ' 902. הכותרת 'הרהורי חנוכה' אינה במקור, אלא ניתנת בתוכן העניינים שבסוף מחברת היומן.

5. הורוביץ וליסק, מישוב למדינה, עמ' 293.

6. משה סיקרון, 'העלייה לישראל 1948-1953', בתוך: משה ליסק, בוורלי מזרחי, עפרה בן-דוד (עורכים), עולים בישראל: מקראה, ירושלים 1969. ראו גם: משה סיקרון, 'העלייה ההמונית: ממדיה, מאפייניה

בינה לבין האוכלוסייה הקולטת. בשנות העלייה ההמונית גדלה האוכלוסייה ב־20 אחוז בשנה ובתוך שלוש שנים חצי היא הוכפלה.

כ־80 אחוז מריבוי האוכלוסייה היה תוצאה של העלייה ורק 20 אחוז תוצאה של ריבוי טבעי. גלי העולים באו מארצות שונות, היו בני תרבויות, מנהגים ולשונות זרים זה לזה. היו בהם שומרי מסורת דתית, והיו מי שרחקו מכל יסודות הדת והמסורת היהודית. משקל רב היה לעלייה מארצות אסיה ואפריקה וכמחצית העלייה ההמונית היתה מיבשות אלה. בשנים 1948-1953 באו מיבשת אסיה 35.3 אחוז מכלל העולים; 15.4 אחוז באו מאפריקה, 48.6 אחוז מאירופה ורק 0.7 אחוזים מאמריקה ומאוקיינוסיה.⁷ בשנת 1948 היו מרבית העולים, כ־86 אחוז, ממוצא אירופי, אך לאחר מכן עלה משקלם של יוצאי קהילות אפריקה ואסיה. בשנת 1951 היו 71 אחוז מהעולים ילידי אסיה ואפריקה. הרכב זה של העולים לישראל גרם שינויים מפליגים בהרכב האוכלוסייה היהודית בארץ.

במבנה הדמוגרפי של אוכלוסיית המדינה עם הקמתה היו ילידי הארץ למעלה מ־35 אחוז. בין ילידי חו"ל שחיו בארץ בעת ההיא, 65 אחוז חיו בארץ למעלה מעשר שנים. 85 אחוז מילידי חו"ל היו ממוצא אירופי או אמריקני. זו היתה אפוא אוכלוסייה בעלת גרעין הומוגני חזק, שהיתה שותפה לבסיון החיים ולאירועים שעיצבו את התרבות החברתית והפוליטית של דור מקימי המדינה. לעומת מבנה חברתי הומוגני זה, בשנת 1953 רק 29 אחוז מתושבי הארץ נולדו בה, ובהם יש לכלול רבים מבני העולים החדשים. למעלה מ־70 אחוז מתושבי הארץ שנולדו בחו"ל גרו בישראל מספר קטן של שנים. בשנת 1953 היו בתוך אוכלוסייה זו 38 אחוז ילידי אפריקה ואסיה.

רמת ההשכלה של עולי השנים 1948-1951 היתה נמוכה מזו של האוכלוסייה הוותיקה. רק 16 אחוז מהגברים העולים החדשים בני 15 ומעלה השלימו חינוך על־יסודי, לעומת 34 אחוז בקרב האוכלוסייה הוותיקה. בין יוצאי אסיה ואפריקה, שהיו מחצית מהעולים, רק 8.5 אחוזים מהגברים קיבלו חינוך על־יסודי.⁸ לעומתם, העולים ממדינות מערב אירופה היו ברמת השכלה דומה לזו של האוכלוסייה הוותיקה בישראל – למעלה מ־33 אחוז היו בעלי השכלה על־יסודית.

כפי שמראים הנתונים האלה, העלייה ההמונית יצרה שינוי בסיסי הן בגודל האוכלוסייה, הן בהרכב ארצות המוצא, הן בחתך הגילאים והן ברמת ההשכלה והתעסוקה בחברה הישראלית. העולים מארצות אסיה ואפריקה היו בעלי השכלה נמוכה לעומת האוכלוסייה הוותיקה. המקצועות שעסקו בהם בארצות מוצאם היו מסחר זעיר, שירותים ותעסוקה בלתי־מקצועית. כשמוסיפים על כך את חוסר הבסיס הכלכלי בארץ ואת המשפחות מרובות הילדים, אפשר

והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל, בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות, 1948-1952 (סדרת עידן, 8), ירושלים 1986, עמ' 31-52.

7. משה סיקרון, 'העלייה לישראל 1948-1953', שם, עמ' 15.

8. שם, עמ' 43. נתונים רבים מצויים בפרסום 11 שנות קליטה: עובדות, בעיות ומספרים לתקופה 15 למאי 1948-1959, תל־אביב 1959.

להבין כיצד נדחקו לתחתית הריבוד החברתי והכלכלי בארץ. אל מכלול הקשיים – המחסור, קשיי הקליטה והחיפוש אחר זהות חדשה, אובדן הביטחון האישי והחברתי – חברו עתה הסכנה והאיום מבחוץ, חוסר השקט בגבולות והטרור, שפגעו במורל והשליכו על צה"ל ועל מדיניות הביטחון בכלל. בעיות הקליטה בשנים ההן השפיעו אפוא על עיצוב דמותה של החברה הישראלית לשנים רבות.

ההשלכות הבטחוניות

להכפלת האוכלוסייה בשנים הראשונות להקמת המדינה היו מגוון השלכות בתחום הביטחון. למספרים בפני עצמם היתה חשיבות קיומית לעתידה של מדינת ישראל. רק למסע קריטיטי בסיסית של אוכלוסייה המונה שניים-שלושה מיליון נפש היה סיכוי להמשיך את המפעל הציוני לנוכח האיומים הבטחוניים. עצם הכפלת מספר תושבי המדינה היהודים תרמה לתחושת הביטחון של הנהגת ישראל בעת ההיא. בעידן המלחמה הטוטלית, שבו כל האוכלוסייה מגויסת, וודאי בהיות הצבא מושתת בעת מלחמה על צבא המילואים, לגודלה ולחוסנה של האוכלוסייה יש השפעה ישירה על הביטחון הלאומי. בעידן המלחמה המודרנית, שאתרים אסטרטגיים חיוניים בלב המדינה נחשבים יעדים לגיטימיים לפגיעה, שיעור חוסנה של החברה הוא נכס או נטל בטחוני בעת סכסוך אלים מתמשך.⁹

חוסנה של המדינה נמדד גם ביכולת העמידה של תושבי הספר בתקופה שהנטל הבטחוני מוטל עליהם. ההתמודדות היומיומית עם שוד וגזל, פגיעה ברכוש ובנפש עושה את תושבי הספר לגורם רב חשיבות בהתמודדות הבטחונית. כוח עמידתם של המתיישבים בטרדות הביטחון השוטף ולא רק בשעת מלחמה הוא חלק מהותי מעוצמתה של המדינה.

בחברה הישראלית המתהווה של שנות החמישים המוקדמות היו לקליטת העלייה הגדולה ולהכפלת האוכלוסייה השפעות סותרות. ההשלכות המכריעות על בטחון המדינה נגעו לשני עניינים מרכזיים: האחד, בעיות הביטחון במושבי העולים ובמעברות בייחוד לאורך הגבולות, שגרמו לנטישת יישובים רבים; והאחר, ההרכב האנושי ואיכותן של היחידות הקרביות בצבא בשנים ההן.

ההתיישבות החדשה – בעיות הביטחון השוטף

עם סיום מלחמת העצמאות לא הסתיים הסכסוך על גבולותיה ועל עתידה של מדינת ישראל. עצם קיומה לא היה לגיטימי בעיני המדינות הערביות וגבולותיה לא זכו להכרה כגבולות בין-לאומיים, אלא כקווי שביתת-נשק בלבד. בן-גוריון ראה בשביתת-הנשק שלב לקראת

9. טל, ביטחון לאומי, עמ' 17.

'סיבוב שני', ובעיניו היה האיום הערבי איום קיומי על מדינת ישראל. ההנהגה הישראלית ראתה בבעיות הטריטוריאליה ובבעיית הפליטים, שהעלו מדינות ערב, חלק מאסטרטגיה רבתי להשמדתה של מדינת ישראל.¹⁰ עם זאת, ההנהגה המדינית והצבאית לא חזו מלחמה עם מדינות ערב בשנים הקרובות. הדאגה האמיתית בלב ההנהגה הישראלית היתה המצב השביר לאורך הגבולות – בעיות ההסתננות, השוד ולא אחת גם הקטל גרמו דמורליזציה ופגיעה ממשית בביטחון הלאומי, גם אם היו אלה מלחמות גבול במסגרת של ביטחון שוטף.¹¹ לאחר המלחמה ישבו מאות אלפי פליטים פלסטינים במחנות פליטים, לאורך גבולות המדינה ובמדינות ערב, מחכים לאפשרות לשוב לבתיהם. מדינת ישראל לא היתה מוכנה להרשות את שובם וכך נשארו במחנות בלי שנמצא פתרון יסודי לבעיותיהם. מדינות ערב, חוץ מירדן, הטילו את האחריות לבעיית הפליטים על ישראל וסירבו למצוא פתרון קבע לפליטים בשטחן. עולים יהודים וגרעיני התיישבות של בני הארץ התיישבו בכפרים הנטושים או לצדם ועיבדו את אדמותיהם. מדינות ההתיישבות כמרכיב חיוני בהתוויית הגבולות ואבטחתם היתה המשך ישיר למדיניות ההתיישבות הציונית מאז ימי 'השומר', 'חומה ומגדל' ו-11 הנקודות בנגב שהוקמו במוצאי יום הכיפורים של שנת 1946.

מרכיב ראשוני וחיוני בפריסת ההתיישבות בשנים הראשונות היה למלא ולסגור ולו במעט את הגבולות הפרוצים שזה עתה שורטטו לפי קווי שביתת-הנשק. מדיניות ההתיישבות נועדה לא רק לפתור את בעיית מגוריהם של העולים החדשים, אלא גם לענות על שתי בעיות שהשתקפו ממפת ההתיישבות: (א) רק עשרה אחוזים משטח המדינה היו מעובדים בידי חקלאים ישראלים; (ב) רוב האוכלוסייה התרכזה בשפלת החוף המרכזית, 'בין גדרה לחדרה', ומטרות הממשלה היו לפזר את האוכלוסייה ולהקים התיישבות באזורי ספר ובמקומות חיוניים כדי ליצור תגורות מגן ולעבות את הגבולות החדירים. בכך גם ביקשה הממשלה לבנות תשתית חקלאית שתספק את צורכי המזון הבסיסיים לאוכלוסיית המדינה. מאז ראשית ההתיישבות הציונית ועד שנת 1948 הוקמו 250 יישובים; מהקמת המדינה ועד שנת 1954 הוקמו כ-350 יישובים, רובם יישובים חקלאיים – קיבוצים ומושבים.

תפיסת ההגנה המרחבית

אחד הרכיבים במימושה של התפיסה הבטחונית באותן שנים היה ההגנה המרחבית. במושג 'הגנה מרחבית' משתמשים לאפיין תפיסה צבאית להבטחת גבולות ומקומות יישוב. השיטה נשענת בעיקרה על תושבי יישובי הספר, שמערכת הביטחון נותנת להם הכשרה צבאית, מאמנת ומציידת אותם לצורכי הגנת המקום, בשילוב חבירה עם כוחות צה"ל במרחב. מערכת ההגנה המרחבית של צה"ל שימשה מכשיר למלחמה בהסתננות נוסף על ייעודה

10. דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, קריית שדה-בוקר 1998, ביחוד המבוא: 'מהותן של בעיות הביטחון השוטף', עמ' 8-19.

11. בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תל-אביב 1986.

האסטרטגי – חגורת מגן ומכשול ראשוני בפני כוחות אויב וחיפוי על היעדר עומק אסטרטגי ומרחב התרעה.

שילוב ההגנה המרחבית (הגמ"ר) במלחמה בהסתננות בקיץ 1949 היה ניסיון למצוא פתרון להפעלת כל הגורמים המעורבים במאבק בהסתננות: צה"ל, כוחות המשטרה וגורמי ההתיישבות, ובכלל זה המתיישבים עצמם. מערך ההגמ"ר שולב במלחמה במסתננים וכבר באוקטובר 1949 נערך מבצע 'שמחת תורה' למניעת הסתננויות מכיוון המשולש והשתתפו בו אנשי היישובים. בהמשך היו המתיישבים שותפים לפעולות רבות למניעת ההסתננות.

מצוקת המתיישבים בשל התגברות פעולות ההסתננות בראשית שנות החמישים הביאה להחלטה להרחיב את פעולות מערך ההגמ"ר כחלק מהלחימה במסתננים.¹² ההחלטה לשלב את המתיישבים, העולים החדשים, בפעולות השמירה שיפרה במידת-מה את הלחימה במסתננים לאחר שהמתיישבים עברו קורסים בסיסיים בשימוש בנשק וסייעו בשמירה. תהליך ארגון היישובים והכשרתם למלחמה בהסתננות ולמשימותיהם במסגרת ההגמ"ר היה איטי ומסורבל ורק לקראת שנת 1954 חלה התקדמות משמעותית בנושא.¹³

למוסדות היו ציפיות מוגזמות מתושבי מושבי העולים בנושא ההתמודדות במסתננים ובבעיות הביטחון, אף שהיו מודעים לבעיותיהם האישיות והחברתיות. הקמת מושבי העולים כחגורת ביטחון וכחלק מתפיסת הביטחון נחשבה כורה המציאות בשעתו. ואולם המציאות החברתית-כלכלית וההירדרדות הבטחונית בשל התגברות ההסתננות ומעשי האיבה הפכו לא אחת את הנכס לנטל בטחוני. בפועל הוניה צה"ל את מערך ההגמ"ר, בייחוד בשעה שהצבא החל להיערך למלחמת מנע בשנת 1955.¹⁴

כוח האדם היחיד בעל הכרה, לכידות חברתית וכושר התגוננות עצמית, שעמד לרשות המוסדות המיישבים היה חיילי הנח"ל. היאחזות הנח"ל הראשונה, 'נחל עוז', הוקמה ביולי 1951. כ-25 יישובים הוקמו בראשית שנות החמישים בידי הנחלאים, ואלה אוזרחו לאחר מכן על-ידי מתיישבי קבע מקרב העולים.

בעיית ההסתננות היתה לבעיה הבטחונית המרכזית של מדינת ישראל בשנים ההן. ב-15 החודשים הראשונים שלאחר מלחמת העצמאות נהרגו בידי מסתננים 413 בני-אדם ועוד 104 נפצעו. התנועה בדרכים היתה מסוכנת, בייחוד בלילות. בשעות החשיכה נמנעו מלבסוע לבאר-שבע, ולאילת נסעו בשיירות בלבד, בתיאום עם צה"ל ובפיקוחו. הקרב על הספר היה למעשה מלחמה על גבולותיה של מדינת ישראל. החשש היה שגבולות שביתת-הנשק, שהיו ארעיים ובלתי-יציבים, יוזזו בלחץ הנסיבות ובלחץ בין-לאומי. הדעה הרווחת בהנהגה הישראלית היתה שהעובדות בשטח הן שיקבעו בסופו של דבר את גבולותיה של מדינת

12. מכתבו של סא"ל א' חרסינה, ב/ר מחלקת מבצעים במטכ"ל: 'הנחיות ביטחוניות לתכנון ההתיישבות החקלאית ומיקומה', פברואר 1953, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ) S 15/9/9786.

13. דו"ח מטכ"ל/אמ"ן על 'ביצור יישובי הספר', גנוך המדינה (ג"מ) חץ/22/2393, 10 בפברואר 1955.

14. טל, תפיסת הביטחון השוטף, נושא ההגמ"ר, עמ' 52-56.

ישראל. כל ויתור או הזנחה בקו הגבול ייצרו מצב של גבול פרוץ שיאפשר חזרתם של פליטים והתיישבות מחודשת בכפרים שניטשו.

ההסתננות החלה כתופעה ספורדית של פלאחים ורועים המבקשים לחזור לאדמותיהם, לעבד אותן ולאסוף את יבולם, אך עד מהרה הפכו להסתננות למטרות שוד וגזל. ההנהגה הפלסטינית ולאחר מכן ממשלות של מדינות ערביות ניצלו את ההסתננות לצורכי השגת מודיעין, טרור נגד האוכלוסייה, ובייחוד נגד יישובי העולים בספר. נתוני צה"ל ומשטרת ישראל מלמדים כי בשנים הראשונות של מדינת ישראל היו פעולות המסתננים דומות באופיין, אף שהלכו ונעשו אלימות יותר ויותר.¹⁵

מנתוני מערכת הביטחון על פעולות הטרור והחבלה בשנים ההן מתקבלת תמונה קשה לא רק בגלל כמות פעולות ההסתננות, הגנבות, השוד וההרס, כי אם בשל האיום על חייהם של המתיישבים. החברה הישראלית כולה חיה בפחד מהטרור ומהשוד, והאיום הקבוע על תושבי הספר לא אפשר לנהל חיים תקינים. האיום המתמיד וחוסר הביטחון פגעו קשות באפשרות להשתלב בחיי המדינה הצעירה ולהקים בית ועתיד לרבבות העולים שנשלחו ליישובי הספר.¹⁶

נטישת יישובי הספר – אובדן הביטחון

אברהם איכר, ראש מדור הביטחון של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, חזר וקבל אצל ראשי מערכת הביטחון על מצבם הקשה של היישובים. במיוחד היה המצב קשה ביישובי העולים. בדות על ההסתננות לישראל, שחובר בשנת 1953, נכתב כי ההסתננות הערבית לישראל מחוללת תוצאות זהות לאלה של לוחמה לא-סדירה. הודגש כי בקרב יישובי העולים

15. כדי להבין את היקף הבעיה וחומרתה בחרתי להביא מעט מהסיכומים השנתיים של משטרת ישראל וצה"ל, המלמדים על היקף ההסתננות, השוד והגזל, הנפגעים והנזקים. בשנת 1951 נרשמו 1214 גנבות, 54 מקרי שוד, 20 מקרי רצח ו-36 אירועי חבלה ומיקוש. באותה שנה נמנו 440 התנגשויות מזוינות. בשנת 1952 העריכו בצה"ל כ-16,000 חדירות, מהן 11,000 לאורך גבול ירדן ו-5000 לאורך גבול מצרים. באותה שנה נרשמו 1695 גנבות, 46 מקרי שוד, 13 אירועי רצח ו-32 מקרי חבלה ומיקוש. 402 התנגשויות מזוינות מצוינות בדות. בשנת 1953: 1349 גנבות, 58 מקרי שוד, 35 מקרי רצח, 44 אירועי חבלה ומיקוש, 443 התנגשויות מזוינות. בשנת 1953/4 נהרגו בפעולות טרור וחבלה בלבד 52 בני-אדם ו-54 נפצעו. בשנת 1954/5 נהרגו 18 ונפצעו 50 ובשנת 1955/6 נהרגו 27 ונפצעו 79. בשנת 1956, בחודשים מאי עד אוקטובר, צוינו 161 מקרים של הסתננות למטרות גנבה, שוד ועיבוד אדמות, ו-139 מקרי הסתננות לפעילות חבלה, טרור ורצח. באותה השנה נרצחו 46 בני-אדם בפעולות חבלה וטרור ונפצעו 133. נתונים אלה אינם כוללים את תקריות האש ופעולות התגמול. ראו: זאב דרורי, 'מדיניות הגמול בשנות החמישים: חלקן של הדרג הצבאי בתהליך ההסלמה', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1988, נספח ה.

16. טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 23-41.

גרמו מעשי המסתננים לאווירת מלחמה ונטישה. ההסתננות גורמת נזקים קשים לכלכלת הארץ ומטילה מועקה כבדה ביותר על היישובים החקלאיים של ישראל.¹⁷ הפגיעה ברכוש והנזקים הכלכליים היו חמורים, אך הפגיעה החמורה ביותר היתה במרכיבי הביטחון הלאומי, בביטחון האישי בתוך גבולות המדינה ובעיקר ביישובי הספר. הצבא והמשטרה היו חייבים להקים מערך ביטחון שתפקידו שמירה שגרתית בכל אחד מיישובי הספר. המערכת של היישובים לא עמדה בנטל הבטחוני והיתה זקוקה לגיבוי בכוח אדם, בכסף ובכוחות צבא ומשטרה לשם אבטחת היישובים. הנטל המתמיד של פעולות ההסתננות יצר חרדה ובהלה ביישובים רבים. תחושת אי-הביטחון פשטה אף מעבר ליישובים הסמוכים לגבול. התופעה של נטישת יישובים חזרה על עצמה; יישובים רבים לאורך גבולות המדינה נפגעו מעזיבת משפחות; לעתים עזבו עד 50 אחוז מהמתיישבים, ולעתים אף התפוררו מושבי עולים וניטש יישוב שלם.

בעת ההיא ניטשו שישה מושבי עולים וקיבוץ אחד, קיבוץ נווה יאיר (שמו הוחלף לעין השלושה). בתחילת שנת 1951 עזבה מחצית מאוכלוסיית המושב טל שחר ובתוך כמה חודשים עזבו גם אחרוני המתיישבים. מצב דומה היה במושבים הקרובים במובלעת לטרון; כפר דניאל, משמר איילון, גמזו - מושבים אלה נותרו ריקים למחצה לאורך שנים רבות. גם ביישובי 'פרוודור ירושלים' עזבו רבים את 'כפרי העבודה' וחיפשו את עתידם במקום אחר. גיורא יוספטל, מנהל מחלקת הקליטה, העריך כי במחצית השנייה של שנת 1951 עזבו מדי חודש בחודשו כ-1000 משפחות מושבים, קיבוצים, וכפרי עבודה באזורים שהוכרו אזורים פיתוח ועקרו ליישובים חקלאיים, מעברות, עיירות וערים בפנים הארץ. תופעת הנטישה של אזורי הספר נמשכה גם בשנים 1953-1956. מספר העוזבים הלך ופחת, ועם זאת היו לתופעה השלכות חברתיות ובטחוניות כבדות. יישובים שהיו אמורים להיות חגורת הביטחון של מדינת ישראל היו לנטל בטחוני ולא אחת הקשו על פעילות הביטחון השוטף יותר משהועילו.

למלחמה בתופעת ההסתננות הוקם כבר בשנת 1949 חיל הספר בפיקודו של האלוף דוד שאלתיאל, והוטל עליו לבלום את פעולת המסתננים בפעולות הגנתיות והתקפיות באזורי הספר.¹⁸ חיל הספר נכשל עוד בטרם קם. הוויכוח בין צה"ל והמשטרה על מקורות המימון ואיכות כוח האדם הנמוכה שיועדה לחיל גרמו להסתלקותו של צה"ל מכל אחריות לנושא, וזה פורק באוגוסט 1950. בשנים ההן ניסתה המשטרה להקים משמר גבול, אך אי שיתוף-הפעולה מצד גורמי הצבא עיכב את הקמתו עד לאחר אמצע שנת 1953. ביולי 1953 הוקם משמר הגבול וקיבל את האחריות הפורמלית והמעשית לשמירת הגבולות. בפיקודו של פנחס קופל התארגן החיל החדש, רכש ידע וניסיון וסייע בבלימת ההסתננויות. עם זאת נשאר צה"ל האחראי לאבטחת הגבולות עוד שנים רבות. הצבא לא היה ערוך

17. מוריס, לידתה של בעיית הפליטים.

18. מכתבו של דוד שאלתיאל אל שר הביטחון, ספטמבר 1949, א"צ 150/86.

למלחמה במסתננים והתקשה למנוע את ההסתננות על אף המארכים והסיוורים הרבים לאורך הגבולות וראה במשמר הגבול גוף שיסייע לשאת בנטל הכבד. הצבא פעל נגד המסתננים ביד קשה והוראות הפתיחה באש היו מחמירות. עם רדת החשיכה היו האזורים הסמוכים לגבול 'אזור מוות' וכל דמות שנעה בקרבת הגבול נורתה ללא שאלת סמיה. אם זוהו הדמויות כנשים או ילדים נאסר על החיילים לפתוח באש. הוראות אלה לפתיחה באש ניתנו בהסתמך על הנחת יסוד שההסתננות היא חלק מהמאבק הכולל על קיומה של מדינת ישראל. בשנים 1952-1953 הושקעו מאמצים רבים בחיזוק ההגנה על יישובי הספר, אך למדינת ישראל לא היה פתרון מניח את הדעת להסתננות. בשנת 1955 אמר בן-גוריון: 'אמצעים להבטיח את הביטחון השוטף והדרך נתגבשו אצלנו לאחר גישושים מרובים ואחרי טעויות רבות. לא היו לנו הכלים הדרושים, והכלים שהשתמשנו בהם לא התאימו לדבר. גם הדרך לא היתה נכונה'.¹⁹ משה דיין שהיה אלוף פיקוד הדרום בראשית שנות החמישים הוא שקבע את התפיסה הצבאית המחמירה כלפי המסתננים: 'הערבים [...] עוברים לקצור תבואה שורעו בשטח שלנו, הם נשותיהם וטפם, ואנו פותחים עליהם באש. [...] אנו מעלים אותם על מוקשים, והם חוזרים קטועי יד ורגל [...] ואיני יודע כל שיטה אחרת לשמור על הגבולות. אם יתנו לרועים ולקוצרים לעבור את הגבולות, הרי שמחר אין גבולות למדינת ישראל'.²⁰ בהמשך המאבק על מניעת ההסתננויות עיצב דיין את מדיניות פעולות התגמול וכרמטכ"ל עמד בראש המערכה הצבאית בשנים 1953-1956.

ההשפעה הקשה של בעיות הביטחון על יישובי העולים היתה גורם מהותי בכשלון יישובם של העולים החדשים בשנות החמישים המוקדמות. אך יש לציין שזה היה מרכיב נוסף, גם אם חשוב, בכלל הגורמים לכשלים של מדיניות הקליטה. הבעיות האישיות והחברתיות של אוכלוסיית מושבי העולים תרמו לאי-יציבותם ולחולשתם של היישובים, ביחוד לאורך הגבולות ובאזורי הספר, שלא יכלו לעמוד בנטל הבטחוני שנוסף על שאר בעיותיהם.

ההשלכות על חוסנו של צה"ל

צה"ל שלאחר הסכמי שביתת-הנשק בשנת 1949 שינה את פניו. קצינים רבים עזבו את השירות בצבא וחזרו לביתם – מהם בשל שירות מעייף וממושך הרחק מן המהבית ואחרים מסיבות אידאולוגיות, כפי שכתב יצחק רבין: 'מפקדי הפלמ"ח החלו להשתחרר משירותם הצבאי, לא רק על פי בחירתם החופשית בלבד, אלא מהיעדר רצון להתמודד עם הרוח הרעה

19. 'ישיבת הוועדה המדינית', 28 בדצמבר 1955, הארכיון ההיסטורי של מפלגת העבודה, בית ברל (אמ"ע) 55/26.

20. ישיבת מזכירות מפא"י עם חברי הסיעה בכנסת, 18 ביוני 1950, אמ"ע 3-11-1.

שהופגנה כלפיהם.²¹ עם פירוק מטה הפלמ"ח והעברת חטיבות הפלמ"ח לחטיבות מילואים הפך צה"ל לצבא ממלכתי, שהשירות הסדיר בו הוא שירות חובה, וגורם ההתנדבות שוב לא עמד במרכז ההווה הצבאי.

הצבא שהלך ונבנה בשנות החמישים ביקש להתבסס על כללי ארגון, סדר ומשמעת דומים לאלה של הצבא הבריטי, שהיו שונים באופיים מגורמות הפיקוד, המשמעת ותפיסת העולם של חברי 'ההגנה' והפלמ"ח בשנים שקדמו להקמת המדינה. השלטונות לא ראו בעין יפה כל התגייסות על רקע התנדבותי המריח ריח פוליטי-מפלגתי, והעדיפו את קריסת השלד הפיקודי שהיה בנוי על מפקדים יוצאי הפלמ"ח, ובניית שלד פיקודי חדש לצה"ל.

אלוף (מיל') רפאל ורדי, שהיה לימים ראש אגף כוח אדם בצה"ל, שימש בתחילת שנת 1950 עוזר סגן הרמטכ"ל ואחר-כך ראש המחלקה לתפקידי מטה באג"ם, עסק במבנה הצבא ובארגונו. בריאיון עמו הרחיב ורדי את הדיבור על הנסיבות של תהליך ההתפרקות והשחרור בימים שלאחר המלחמה: המפקדים השתחררו בתהליך מקוצר יחד עם יחידותיהם, תהליך שלא אפשר גיוס מפקדים טובים שיחידותיהם השתחררו. רבים מהמפקדים לא ביקשו קריירה צבאית וראו בשירות הצבאי שליחות. היתה ודאות שהסכמי שביתת-ההנשק יובילו לתהליך של שלום והשירות הצבאי לא נתפס כאתגר. ההסתייגות מהשירות הצבאי כקריירה באה לידי ביטוי בגניזת גיליון של העיתון במחנה, עיתון החיילים, שעל עמוד השער הופיעה תמונה של איש הקבע המטפס בסולם הדרגות. 'גיליון הסולם', שהוצא לפי הנחיית אגף כוח אדם במטכ"ל שביקש לעודד את החתימה לצבא הקבע, עורר סערה בקרב הקצונה הבכירה: האם יש לבסס את צבא הקבע על קריירה ולא על שליחות? והתשובה היתה פקודה של המטכ"ל לגנוז את הגיליון.²²

לאחר הניצחון במלחמה היתה ירידת מתח בצבא, וזה פגע בכוננות הבטחונית. הצבא היה עסוק בארגון המטה הכללי, הפיקודים והחילות, ובבניית מערך ההדרכה הבסיסי למפקדים הבכירים. צה"ל לא היה מוכן לתקופה של 'לא שלום ולא מלחמה' והעדיף להעביר את בעיות ההסתגלות למשטרה ולגורמים אחרים. בקיץ שנת 1949 הגיע תהליך פירוק הצבא לשיאו. פורקו כל החטיבות שהשתתפו במלחמה חוץ משלוש החטיבות הסדירות: חטיבת גולני, חטיבת גבעתי וחטיבה 7, ונוספו עליהן גדוד הצנחנים 890 וחטיבת הנח"ל, שמנתה בתחילת דרכה שני גדודים.

בתום המלחמה מנה צה"ל כ-100,000 חיילים, ורבים מהם עמדו עתה להשתחרר ודאגו ל'הסתדר' לקראת החיים האזרחיים. בתוך שנה מתום המלחמה עמד מספר המשרתים בצה"ל על 35,200 חיילים: 7780 אנשי קבע ו-27,424 חיילים וחיילות בחובה. בקרב חיילי הסדיר

21. יצחק רבין (עם דב גולדשטיין), פנקס שירות, תל-אביב 1979, עמ' 84.

22. ריאיון עם אלוף (מיל') רפאל ורדי, 8 בינואר 1998. ראו: מאיר עמית, ראש בראש, תל-אביב 1999, עמ' 38. עדות נוספת ראו בוכרונותיו של מרדכי ציפורי, בקן ישר, תל-אביב 1997, עמ' 101-103.

הלך וגדל מספר המגויסים: ילידי השנים 1930 - 1932, 1931 - 5351 ו-6255 שהתחילו בשנת 1950 היו ילידי שנת 1932.²³

גיוס העולים החדשים לשורות צה"ל בשנים הראשונות שלאחר המלחמה השליך את תמונת המצב של כלל החברה על דמותו של הצבא ויכולתו. הבעיות הסוציו-אקונומיות ורמת ההשכלה של המתגייסים החדשים הפכו ללב בעיותיו של הצבא ולמקור חולשתו. אל היחידות הקרביות נשלחו בעיקר צעירים מ'ארץ-ישראל השנייה', עולים ותושבי עיירות הפיתוח ואזורי המצוקה. מעטים בלבד מבני הארץ שירתו ביחידות אלה ורובם כמפקדים ברמת מפקד מחלקה ומעלה. בשנים 1951-1954 התעוררה הבעיה כיצד לפתח דור חדש של מפקדים מקרב המתגייסים החדשים.

על בעיות המורל אפשר ללמוד מיחידת המודיעין ממ"ן 3, שבמתכונתה החדשה היתה אחראית גם לדוחות על המורל ועל הלכי הרוח בצבא. מתוך דוחות המודיעין אנו למדים שירד מתח הפעילות, גברו עסקי שוק שחור בין החיילים לערבים [...] הולך ומושרה בקרב הצבא הלך רוח בלתי בריא הדורש אמצעים להבראתו. בכל החזיתות רבו מקרי מכירת ציוד ואספקה ע"י חיילים, ויש לראות את הדבר כהתרופפות המוראל והשמירה וכן כמצוקתו הכספית של החייל.²⁴

הקצונה, מהיישוב הוותיק, היתה מנותקת מהחיילים ומבעיותיהם וכך גבר עוד יותר חוסר האמון ביכולת תפקודו של הצבא. דיוני מפקדים בכירים יוחדו לבעיות קליטת העלייה וליכולתו של הצבא להתמודד עם נתוני כוח האדם שממנו בנו את חוט השדרה של צה"ל - היחידות הלוחמות. הכוונה הן לעולים החדשים מארצות ערב וצפון אפריקה והן לעולים שרידי השואה מאירופה. בדיון עם ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון באפריל 1950 העלו אלופי צה"ל את הקשיים שעמם הם מתמודדים.²⁵ אלוף פיקוד הצפון יוסף אבידר טען שיש לשנות כיוון כדי לבנות את כושר הלחימה של צה"ל: 'המצב כיום הוא כזה, שחיילים מגח"ל אשר שירתו שנה וחצי, לא הגיעו, או חלק מהם לא הגיע, למצב שאפשר לחשוב אותם לחיילים, שיוכלו לעמוד באותם תפקידים, שאנחנו נטיל עליהם, שתהיה בהם הרוח שהיא הכרחית בשביל ללחום, כאשר נצטרך ללחום'.²⁶

הבעיה המרכזית של מפקדי צה"ל היתה בניית יחידות השדה הלוחמות, המבצעות תעסוקה מבצעית ואחראיות ישירות לפעילות המבצעית ולשמירת גבולות המדינה. הבעיה השנייה היתה לפתח דור חדש של מפקדים לאחר דור המפקדים שסיים את שירותו בשנים 1950-1951 והותיר חלל בשדרת הפיקוד הזוטר של צה"ל. אחד הקשיים, לדברי האלוף אבידר, היה

23. נתונים סטטיסטיים - כוח אדם, 15 בנובמבר 1950, ארכיון צה"ל (א"צ) 108/52.

24. א"צ: 56/51/104, 6 ביוני 1949; 580/56/169, יוני 1949; 312/55/65, נתוני דוח כוח אדם גיוס חובה, 11 במרס 1951; 63/55, תיק 35, דוח ביקור ביחידות הח"ר, אל"מ יהודה ואלך, 17 באפריל 1953.

25. חינוך ומוראל בצה"ל, דיון מטכ"ל, 6 אפריל 1950 ארכיון מפקדת קצין חינוך ראשי.

26. שם.

חוסר היכולת לברור חיילים מתאימים לקורס מ"כים בין חיילי חטיבת גולני. נתונים בסיסיים, כמו אי-ידיעת השפה העברית, חוסר בהשכלת יסוד, נתונים משפחתיים וכלכליים קשים ביותר היו בסיס לחוסר יכולת ולמוטיבציה נמוכה. מערכת הערכים הבסיסית של החברה הישראלית הוותיקה וערכי הציונות היו רחוקים מהחיילים-העולים החדשים שהיו מוטרדים בבעיות יסוד של פרנסת המשפחה ובעיות אישיות וחברתיות.

אלוף-משנה אברהם יפה דיבר באותו דיון על הבעיה של יצירת התלכיד החברתי ושמו 'צבא ישראלי' מאיכות כוח האדם של החברה הישראלית: 'האם המשטר והנהוג שאנחנו משתדלים להנהיג ולקיים בצבא מתאימים לאותם האנשים שהגיעו זה אתמול ממרבד הקסמים או מצפון אפריקה, ולאותם אנשים שבאים ממזרח אירופה ולאותם אנשים שחונכו בארץ ישראל? האם אנחנו יכולים להכניס את כל אלה לקלחת אחת ולהגיד שלכולם יש תרופה אחת כדי להשיג את המטרה?'.²⁷ כמו כן דיבר אברהם יפה על חוסר מפקדים בני הארץ בשדרות הפיקוד הזוטר של צה"ל: 'אתם לא תמצאו בין המדריכים ובין המפקדים אנשים ארצישראלים. [...] אם המ"כ שמחר יהיה מ"מ, ילמד את החייל עברית וילווה אותו בדרכי הארץ - דבר שאנחנו צריכים להכריח אותם לעשותו, הרי דבר זה יבוצע רק בתנאי אחד, שהמ"כ והמ"מ יהיו עם המחלקה שלהם. אבל איזה מ"כ ואיזה מ"מ?'.²⁸ שדרת הפיקוד של יחידות השדה, רמת מפקד הכיתה ומפקד המחלקה היו אפוא הנקודה החלשה במערך היחידות הלוחמות לנוכח נתוני הגיוס של תחילת שנות החמישים.

בעיה אחרת שהקשתה לבנות את סגל הפיקוד ביחידות השדה היתה מספרם המועט של בוגרי תיכון בכלל המתגייסים לצה"ל. מחזורי הגיוס של השנים 1950-1952 מנו כ-6000 מתגייסים לשנה. מספר הגברים בוגרי התיכון היה כ-600, ואחוז ניכר מהם לא הגיע לשירות ביחידות השדה של צה"ל: היו מהם שהופנו לשירות בנח"ל (אשר תרם לפעילות המבצעית של צה"ל רק כמחצית מתקופת השירות), ואחרים נשלחו לשרת ביחידות המקצועיות שנדרשה בהן ידיעת השפה העברית והשכלה תיכונית.

בסיום כנס מפקדים בנושאי חינוך, מורל ומשמעת הבהיר הרמטכ"ל באופן חותך את נתוני כוח האדם: 'בכל שנה יש לנו בסך הכול לא יותר מאשר שש מאות נערים ושש מאות נערות בוגרי בתי ספר תיכוניים בארץ. משש מאות הנערים הללו, אחוז ניכר, למרות שהוא ארץ-ישראלי ולמרות שהוא בוגר גימנסיה - איננו מגיע לצבא. חלק הולך באמת לנח"ל, אבל בסופו של דבר מה שנשאר לצבא מהחומר הטוב הוא כ-300-400 איש לשנה, ובמספר זה של אנשים צריך להשביע את האריות: לא את הארי האחד'.²⁹

נושא המורל ובהינתן איכות הצבא המשיכו להטריד את הפיקוד הבכיר כל אותן השנים. הענף לתכנון הביטחון הלאומי באג"ם/תכנון עסק רבות בשאלונים שהופצו ביחידות צה"ל ובמחקרים שמטרתם קביעת איכות הצבא. הנושאים שנבחנו ביחידות צה"ל השונות היו:

27. שם.

28. שם.

29. שם.

דרגת ההשכלה, ידיעת השפה העברית, חינוך חברתי - הכוונה לחברות בתנועות הנוער - שירות בגדנ"ע, הדרכה בחברות הנוער ושירות ב'הגנה'. כמו כן נבחנו המצב הבריאותי הממוצע בכל יחידה ויחידה, הגיל הממוצע של החיילים והמצב המשפחתי, מצבו המקצועי של החייל, בעיות הסעד המשפחתיות ובעיות רפואיות אמיתיות ומדומות. בסקרים השונים נבדקו ארצות המוצא של חיילי היחידה ושנות הוותק בארץ (שנת עלייה). כמו כן נבדקה התפלגות היחידות לפי מקום המגורים - מושבים וקיבוצים, ערים, עיירות ומעברות. נוסף על כל הנתונים האלה ביקשו החוקרים לבדוק את רמת המשמעת והלכידות ביחידות באמצעות מספר המשפטים הצבאיים ביחידה וסיווגם, ובדיקת מספר הנפקדים והעריקים ביחידה, וכן באמצעות בדיקת העברות האזרחיות, התפרצויות אלימות, שכרות וכיו"ב.

כל השאלונים והמחקרים של הענף לתכנון הביטחון הלאומי התמקדו בכוח האדם בחטיבות הסדירות ובחטיבות המילואים ובאוכלוסיית היישובים שהוגדרו במסגרת ההגמ"ר ביישובים בעדיפות בטחונית ראשונה. מטרת העבודה הרבה שהושקעה היתה לבדוק את רמת הפוטנציאל ואת יכולת העמידה של צה"ל ושל החברה הישראלית מול האתגרים והאיומים הבטחוניים.³⁰ דוח מפורט של כוח האדם בחילות לפי השכלה מ-1 בנובמבר 1951 הציג תמונה עגומה של המצב ביחידות השדה. בנתונים המוצגים בדוח כלולים המפקדים הבכירים, קצונת השדה והפיקוד הזוטר, שהיו בעלי ההשכלה הגבוהה בכל חיל וחיל.

נתוני כוח אדם בחיילות על-פי השכלה³¹

שנת 1951 (באחוזים)

חסר השכלה	השכלה עממית	השכלה תיכונית	השכלה תיכונית טכנית ומסחרית	השכלה גבוהה	השכלה גבוהה טכנית ומסחרית	השכלה גבוהה רפואית ומשפטית	
2.5	70	20	6	1.3	0.1	0.1	נח"ל (5,072)
6	68	19.5	4	2.5	0	0	תותחנים (3,004)
4	72	16	5.5	1.5	0	1	שריון (2,527)
1	51.5	24	10	4.7	8.8	0	הנדסה (1,041)
0	29	47.2	5.3	14.6	2.1	1.8	מודיעין
3	51.2	30.8	2.1	4.4	2.1	0.4	חיל אוויר*
1	53.3	31.6	9.1	3.6	1.1	0.3	חיל הים

* חיל האוויר - 5% נתוני השכלה בלתי ידועים.

30. שאלות רמת הפוטנציאל של מדינת ישראל, אג"ם/תכנון, הענף לתכנון אסטרטגי, א"צ 55/65/260.
 31. דו"ח כוח אדם בחיילות לפי השכלה, 1.11.1951, א"צ 55/65/293. בעיית פיתוח הקצונה ביחידות השדה באה לידי ביטוי בכל הסקרים והתחקירים שביצע אכ"א ביחידות השדה ועלה בדיוני המפקדים, המובאים בפירוט בעבודת המחקר. השכלה תיכונית, הכוונה לבוגרי 10-12 שנות תיכון עיוני גם אם לא ניגשו או השלימו בחינות בירות.

יש להוסיף לנתונים אלה את יחידות חיל הרגלים חטיבות גולני וגבעתי, שאליהן לא נשלחו בוגרי תיכון כלל. מהנתונים אפשר ללמוד כי רוב רובם של חיילי יחידות השדה (80 אחוז) היו בעלי השכלה יסודית במקרה הטוב. הקצינים באותן יחידות שדה היו אמנם בעלי השכלה תיכונית, אך לא היה בידם להצמיח את דור המפקדים הבא מתוך שורות החיילים. חיל המודיעין, עם 50 אחוז בוגרי תיכון, חיל האוויר וחיל הים, כל אחד עם כ-30 אחוז בעלי השכלה תיכונית, לקחו את הנתח הגדול של בוגרי התיכון.

לפי הנתונים מהשנים 1951-1953 בלטה ההשכלה הנמוכה יחד עם חוסר ידע בשפה העברית בקרב העולים החדשים. רק 21.1 אחוז מהמתגייסים לשירות חובה היו ילידי הארץ. 16.8 אחוז מהמתגייסים עלו לארץ עד שנת 1947. 62.1 אחוז היו עולים חדשים שעלו לאחר הקמת המדינה. ידיעת השפה העברית משתקפת באותו דוח על-פי החלוקה שבין ילידי הארץ ותושביה עד שנת 1947 לבין המתגייסים מקרב העולים החדשים. 44.9 אחוז ידעו קרוא וכתוב, רובם ככולם מבני הארץ והעולים עד שנת 1947. 43.4 אחוז ידעו רק לדבר עברית. ו-11.7 אחוז לא ידעו לקרוא ולכתוב כלל.³²

אגף כוח האדם בצה"ל הקים צוותי מחקר ובדיקה כדי ללמוד את הנתונים ולחפש דרכי פעולה לטיפול בבעיות איכות כוח האדם המתגייס בשיתוף עם משרד החינוך, משרד הבריאות וגורמים ממלכתיים נוספים. ועדת משנה לבדיקת רמת ההשכלה קבעה, שמחד גיסא קצב העלייה היורד, ומאידך גיסא שנות הוותק של העולים החדשים, יעלו בשנים הבאות את אחוז יודעי השפה העברית ואת יכולת השתלבותם. הוועדה ציינה את ההשפעה השלילית של העלייה על רמת ההשכלה והאינטליגנציה של יוצאי הצבא. כמו כן ציינה כי הרמה הכללית של החיילות עולה על רמת החיילים, ייתכן בשל מספרן הקטן של החיילות מקרב העולים החדשים. הדוח ציין עלייה של כ-80 אחוז במספר התלמידים בבתי-הספר היסודיים בשנים תש"ו-תשי"ב, ועלייה של 35 אחוז במספר תלמידי התיכון באותה התקופה. הוועדה תלתה תקוות בחקיקת חוק חינוך חובה, שיקטין את הנשירה ויגדיל את מספר בוגרי בתי-הספר היסודיים והתיכוניים בישראל. 'ביצוע חוק לימוד חובה במלואו הנו הגורם החשוב ביותר אשר משפיע על רמת ההשכלה בכללה במדינה'. הוועדה הסתמכה על רצון גדול בקרב בני הנוער להמשיך וללמוד - כ-80 אחוז מהנשאלים ביקשו להמשיך בלימודיהם.³³

אחד הממצאים המעניינים של הוועדה היה בנוגע לרמה השכלית ולמידת הכשרונות של בני עדות המזרח, כפי שאובחנו על-ידי המכון לאבחנה פסיכוטכנית. הוועדה הטילה ספק במידת המהימנות של תוצאות מבחני האינטליגנציה, הן במוסדות האזרחיים והן במוסדות הצבאיים. 'לא הוכח שמבחני האינטליגנציה המקובלים אינם מושפעים מתרבות מחבריהם ומתאימים יותר ליוצאי תרבות מערבית מאשר ליוצאי תרבות המזרח. ייתכן אפוא שמוצא הנבדק בעל השפעה על הישגו במבחני האינטליגנציה. יש בסיס לשער שהמבחנים אינם

32. נתוני דוח כוח אדם לגיוס חובה, 11 במרס 1951, א"צ 55/65/312.

33. דוח צוות משנה להשכלה, צוות מחקר לאיכות כוח אדם, ספטמבר 1952, א"צ 55/65/1310.

מהימנים לגבי עולים חדשים במידה ואלה טרם הסתגלו להווי הארץ.³⁴ הוועדה ציינה את סיכום המחקר של המכון לאבחנה פסיכוטכנית של צה"ל, שקבע כי יש משמעות מעשית שונה לאותם ציונים פסיכוטכניים אצל אנשים יוצאי ארצות שונות ועולים בתקופות שונות, ואין המבחן מנבא בהכרח את ההצלחה בקורסים השונים, ובכלל זה קורס קצינים. להערכת גורמי האבחון, חיי הצבא טומנים בחובם גורמי השתלבות והצלחה רבים, ובתנאים אלה אישיותו ואופיו של הפרט קובעים את מידת הישגיותו. נושא קליטת החיילים מארצות המזרח ויכולת השתלבותם העסיק את הפיקוד הבכיר. במסמך של מטכ"ל אכ"א מראשית מרס שנת 1952 נכתב:

נראה שקיימת הסכמה שתהליך קליטת העולים מארצות המזרח וניצולה בצבא אינו משביע רצון. ידוע שקיימות דעות קדומות לגבי קבוצות אתניות שונות וכי שוררת מתיחות ביניהן וכן שיבוץ לתפקידים צבאיים כרוך בקשיים. הבעיה קיימת במדינה כולה; בצבא שהוא גוף מתוכנן, מאורגן ומתואם במידה רבה, נראות התוצאות המידיות יותר לעין, ועלולות לגרום לנזקים חמורים בשעת חירום. יתר על כן, התפקיד החינוכי של הצבא – חינוך החייל לאזרח (וכן לחייל מילואים), מחייב שהטיפול בבעיה ייעשה מטעם הצבא, בצורה מאורגנת.³⁵

לפי המחקר, ההשלכות של קליטת העלייה מארצות המזרח היו: תופעות של קטטות אלימות, זלזול וחוסר יוזמה, יחס שלילי כלפי הצבא, הבעת חוסר אמון במוסדות צה"ל ואיי השתתפות בכל פעולה בעלת גוון תרבותי וחינוכי. נפגע האידיאליזם הצבאי והמורל, ועלולה היתה להיווצר קבוצה גדולה ומקופחת, שהמורל שלה נמוך, מה שהיה עלול לפגוע באיכות הקרבית של יחידות צה"ל. לפיכך הועלו הצעות פשטניות, כמו ההצעה להקים יחידות אימונים מיוחדות לבני עדות המזרח, כך שאלה יהיו מבודדים משאר החיילים, ולהצמיח סגל פיקוד מבני עדות המזרח. מפקדים אלה יהיו יחידת הקשר מבחינה תרבותית בין הקצינים ה'מערביים' לבין יוצאי המזרח המקופחים. ההצעות להקמת מחנות אימונים והדרכה ייחודיים נדחו מאחר שהפיקוד הבכיר לא ראה בתשעה חודשים של אימונים מיוחדים פתרון ליצירת סגל מפקדים תימנים, למשל, המוכשרים להנהיג מחלקות מעורבות. הרעיון נפסל גם מהיותו נוגד את האידאל של מיוזג הגלויות, כפי שביטאו זאת מפקדי הצבא. המערכת הצבאית ביקשה להבין את דרכי המחשבה, השאיפות והרגשות של בני עדות המזרח כדי להקל את תהליך מיוזגם ולמצוא את המדריכים הטובים ביותר ואת שיטות ההדרכה היעילות כדי לעשות חיילים אלה לחלק מהתרבות והערכים שביקשו מפקדי צה"ל להקנות. על כל פנים, החשש מהקמת יחידות 'גזעיות' היה גדול ועניין זה ירד מעל הפרק.

34. שם, עמ' 9.

35. מחקר בעיית הקליטה הצבאית והחברתית של עולי המזרח, מטכ"ל אכ"א, 6 במרס 1952, א"צ 702/60/115.

מוסדות צה"ל שיתפו פעולה עם המחלקה לסוציולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים שבראשה עמד פרופ' שמואל נח אייזנשטדט, עם המכון למחקר חברתי שימושי שבראשו עמד פרופ' ל' גוטמן ועם מוסד סאלד שבראשו עמד ד"ר קרל פרנקנשטיין. במבדקים בקרב טירוני צה"ל יוצאי ארצות האסלאם היו התוצאות נמוכות מהממוצע אצל חיילים עולי תימן, פרס, מרוקו ותורכיה. רק החיילים יוצאי מצרים ועיראק קיבלו ציון העולה על הממוצע. הנתונים המעודדים היו, שככל שרמת ההשכלה עולה וככל שהנבדק נמצא בארץ זמן רב יותר כך עולה רמת ציוניו.

במבחני הקצונה, שם נבחנו חיילים שרמתם הראשונית היתה גבוהה יותר ורמת ציוני הדירוג הפסיכוטכני הראשוני (דפ"ר) היתה שווה בלי אבחנה בין ארצות המוצא, שוב הובילו בהישגיהם החיילים בני הארץ. בין בני הארץ קיבלו 30 אחוז את הציון מתאים ועוד 14 אחוז קיבלו את הציון מספיק, ומבני עדות המזרח רק 5.2 אחוזים קיבלו את הציון מתאים, ו-6.4 אחוזים קיבלו ציון מספיק. 88 אחוז מבני עדות המזרח לא עברו את מבחני הכניסה לקורס הקצינים, וכך נחסמה בשנים ההן הדרך לטפח מפקדים בני עדות המזרח. תהליך התברות וההשתלבות של בני עדות המזרח בצה"ל ובחברה הישראלית בכלל דרש עוד שנים רבות ושינויים לא קטנים במערכת החינוך הישראלית. ההשתלבות בשורות הפיקוד בצה"ל הפכה מתהליך איטי ומדורג בשנות השישים להצלחה נרחבת בשנות השבעים, ותוצאותיה ניכרות בצמרת הצבא ובכל מערכות הפיקוד בצה"ל זה שנים רבות.

עבודות המחקר נמשכו שנים רבות, אך לא הביאו כל פתרון לדרך שילובם המהיר של בני עדות המזרח בשנות החמישים המוקדמות. בקרב יחידות השדה היו רבים מהנקלטים שלא התאימו לדרישות הגבוהות והמחמירות של אותן יחידות ורבים נפלטו בשל אי-התאמה. ביסוד מדיניות כוח האדם היתה התפיסה שלחטיבות חיל הרגלים שולחים מי שאינם בעלי השכלה, ואת בעלי ההשכלה משבצים ביחידות המטה. ביחידות המטה היתה דרישה ליודעי קרוא וכתוב בעברית ולבעלי השכלה תיכונית. עקב מדיניות זו היו כ-35 אחוזי נפל במהלך הטירונות, ועד סיום מסלול האימונים של הפלוגה נשרו כ-55 אחוז מהחיילים. מפקדי הגדודים דרשו לפלוט את הבלתי-מתאימים משום שאלה לא זו בלבד שלא התאמנו אלא שגם הפריעו ולמעשה לא אפשרו את מהלך האימונים בפלוגות. בחטיבת גולני, בפיקודו של מאיר עמית, ביקשו המפקדים לפלוט מעל 100 חיילים מכל גדוד. מאיר עמית וסגנו בעת ההיא, רפאל ורדי, הקימו גוף של 'בלתי-מתאימים' ובו יותר מ-300 חיילים וניסו לבחון כיצד אפשר לקלוט אותם בלי לגרום להם פגיעה מתמשכת. 'היה זה מצב בלתי-אפשרי', מתאר רפאל ורדי, 'בעיות סעד רבות, עולים אשר לא נקלטו עדיין בארץ, מצב פיסי ובריאותי של החיילים גם הוא היה קשה. חיילים רבים לא רצו לשרת בחטיבה. חלק לא הבינו ולא תפסו מה רוצים מהם. היו תופעות מעוררות שחוק ודמע כאחד'.³⁶ עקב טענות המפקדים ועקב חוסר היכולת לתפקד נפלטו מהשירות מאות חיילים, מהם שהיו בחזקת נפקדים ועריקים, מהם שנשלחו הלוך ושוב בין בסיס קליטה ומיין ליחידות השדה.

36. ריאיון עם אלוף (מיל') רפאל ורדי, 8 בינואר 1998.

הבעיה של מפקדי צה"ל היתה בעייתה של החברה הישראלית כולה, ומשום כך לא היה אפשר לפתור אותה בטווח הקצר, כי אם בהשקעה מרובה ולטווח הארוך בתחום החינוך, לימוד השפה העברית והשכלת יסוד. צה"ל נדרש להירתם לתפקידים אזרחיים כדי להקנות לחייליו, אזרחי המדינה לאחר שחרורם, את השפה העברית והשכלה בסיסית בחשבון, ידיעת הארץ, היסטוריה וגאוגרפיה, וערכי יסוד בתחום הציונות. עם שחרורם נכנסו החיילים הצעירים למערך יחידות המילואים, וראשי הצבא הבינו את חשיבות מערך המילואים כחלק מרכזי בעוצמתו של הצבא. תרומתו של צה"ל לבניית היסודות החברתיים והחינוכיים ותרומתו בתחום קליטת העלייה בשנות החמישים היו אפוא מחויבי המציאות וחלק מבניית המערך הלוחם בסדיר ובמילואים.³⁷ יחד עם הראייה לטווח הארוך נדרש צה"ל לפתור פתרון מידי את בעיית הרמה המבצעית של יחידות השדה. נדרש פתרון לבעיות ההכשרה והאימונים, ובייחוד לכשלונות בפעילות המבצעית.

הכשלונות בתחום המבצעי

הבעיה המרכזית של ישראל בראשית שנות החמישים היתה כאמור בעיית ההסתגלות. בעקבות הגברת הפעילות המווינת של המסתננים הוגברה השמירה ביישובים וניסו לארגנם להגנה וללחימה במסתננים. פעולות אלה נחלו הצלחה חלקית בלבד בקיבוצים ובהיאחזויות הנח"ל. כאמור, יישובי הספר, המיושבים בעולים חדשים, לא עמדו בעומס הבטחוני ורבים מהם ניטשו. הפגיעה היתה לא רק חומרית, כי אם פגיעה מורלית קשה. לצה"ל של שנות החמישים לא היו הכלים וגם לא כוח האדם לסגור את הגבולות הרמטית ולהבטיח ביטחון לאוכלוסייה ולרכוש. הגנה דפנסיבית דרשה כוח אדם רב ושחיקת הצבא הסדיר בתצפיות, סיורים ומארבים לאורך הגבולות, בלא הבטחה שיצליח במילוי המשימה. מדינת ישראל אימצה אפוא את מדיניות הגמול שמטרתה ענישה וניסיון לאכוף על מדינות ערב הגובלות עם ישראל להתמודד עם התופעה ולמנוע את ההסתגלות. בראשית שנות החמישים נשלחו יחידות צה"ל לפעולות עונשין ונקמה בכפרים שלאורך הגבולות, אך פעולות רבות הסתיימו בכישלון ובנסיגה מבישה. יחידות היו יוצאות אל היעד אך לא מבצעות את המשימה. יחידות חי"ר לא היו מוצאות את היעד או שהיו נסוגות עם מטח היריות הראשון של שומרי הכפרים הערביים. הניווט היה לקוי, לא היתה תעוזה, לא היתה דבקות במשימה עקב חוסר מוטיבציה וחוסר במנהיגות קרבית. צה"ל של ראשית שנות החמישים למד 'לחיות' עם כשלונות צבאיים במלחמת הספר עם הסורים, עם הירדנים ולנוכח פעילות המסתננים מרצועת עזה.

37. על חלקו של צה"ל בחינוך, בהשכלה ובקליטת העלייה ראו: דרורי, אוטופיה במדים.

הקרב על תל מוטילה

הכישלון בקרבות על תל מוטילה באזור כורזים, שנמשכו בין 2 ל-6 במאי 1951, היה אולי הגדול בכשלונות שידע צה"ל בעת ההיא. חשיבותו של תל מוטילה היתה רבה בשל שליטתו על סביבת שפך הירדן לכינרת. בשל גובהו (370 מ') היה התל לנקודה היחידה באזור המפורז שבה היתה לצה"ל שליטה טופוגרפית על העמדות הסוריות. התקרית החלה כאשר סיור של חיילי גולני הבחין בעדרים הרועים על התל ויצא ללכודם. הכוח נתקל בכוח סורי וזה הרג ארבעה מחיילי הסיור. פיקוד הצפון החליט לכבוש את התל באותו היום כדי שלא לאפשר לסורים להתבסס במקום. הכוח המבצע היה חיילי מילואים של גדוד 34 של חטיבה 3 ושתיהן כיתות מגדוד 13 של גולני.

באותו הלילה נכבש תל מוטילה והסורים נערכו במוצב 'הדמות' ובמוצב 'השפך' הסמוכים. למחרת, ב-3 במאי 1951, תוגבר גדוד 13 בפלוגת קורס המ"כים והצלחה לכבוש את מוצב השפך. הסורים המשיכו להטריד את כוחות צה"ל ממוצב הדמות ואלה התחפרו במוצב השפך ובתל מוטילה. באותו היום הוחלפו חיילי המילואים מחטיבה 3 בחיילי גדוד 21 מחטיבת גולני, והאוו"ם הכריזו על הפסקת אש, אך המג"ד רחבעם זאבי (גנדי) הורה לתקוף את מוצב הדמות ולהביא גוויה של חייל סורי כדי להוכיח לאו"ם שהכוח הסורי במקום הוא מהצבא הסדיר. ההתקפה נכשלה ומפקד המחלקה התוקפת נהרג. בלילה שבין 5 ל-6 במאי תקפה פלוגה של גולני, בפיקודו של זאב סלעי, את מוצב הדמות למרות הסכם הפסקת אש כדי לגרש את הכוח הסורי מהשטח המפורז. מרבית חיילי הפלוגה היו עולים חדשים, ונוסף על חוסר נסיונם הצבאי הם סבלו מקלקול קיבה קשה שפגע בכושר הלחימה. ההתקפה הראשונה על היעד נכשלה וחיילים רבים נפגעו. לקראת בוקר ארגן סלעי את חייליו להתקפה נוספת, אך גם זו נבלמה. ההתקפה השלישית של הכוח נפתחה באש ארטילרית על מוצב הדמות, אך זו פגעה בחיילי הכוח המסתער ורבים נפגעו מאש כוחותינו. לאחר כשלוש התקפה השלישית קיבל הסמג"ד עקיבא סער את הפיקוד ותוגבר בעוד מחלקה. כמו כן שלח המח"ט בפועל, מאיר עמית, כוח נוסף מחיילי גדוד 12 ומקורס המפקדים של גולני. כוח זה תקף מדרום מכיוון מוצב השפך בעוד הכוח הראשון תוקף מצפון מכיוון תל מוטילה.

לאחר יום הקרבות ביקש מאיר עמית סיוע מטוסים, אך זה לא אושר בשל שיקולים מדיניים. הקרב הסתיים לאחר שמטוסי חיל האוויר שהתאמנו באזור קיבלו פקודה מאלוף פיקוד הצפון לבצע צלילות 'יבשות' לעבר מוצב הדמות. אחד הטייסים פתח באש וצורות המקלע שפגעו במוצב הפיקוד הסורי הניסו את החיילים הסורים ממוצב הדמות. כך הגיעו לידי סיום חמישה ימי קרב שגבו מחיר דמים של 41 הרוגים ופצועים רבים מחיילי צה"ל.³⁸

38. א"צ 137/53/89, יומן אירועים מטכ"ל; א"צ 721/72/257, יומן חטיבה מרחבית 3, 2 במאי 1951; הקרב על תל מוטילה, חוברת לזכרם של הנופלים, העמותה לחללי תל מוטילה, 1997; אבי בטלחיים, גולני: משפחת לוחמים, תל-אביב 1980, עמ' 49-50; יעקב ארוז, אילן כפיר (עורכים), צה"ל בחילו: אנציקלופדיה לצבא וביטחון, 11, תל-אביב 1981, עמ' 17-18; אורי מילשטיין, ההיסטוריה של הצנחנים, א, תל-אביב 1985, עמ' 108-113.

זה היה הקרב הגדול הראשון של צה"ל בזירה הסורית לאחר מלחמת העצמאות, והשמועות על הכישלון והחרפה נפוצו במהירות בכל שורות הצבא. הטענות בקרב הפיקוד הזוטר וחילי החטיבה היו נגד הפיקוד שלא נכח בשדה הקרב ופיקד על הכוחות ממוצב פיקוד באזור הכינרת. כמו כן נטען שלא היה תיאום בין הכוחות בשטח לבין המפקדה בשעת הקרב עצמו בנושאים מרכזיים, כמו מודיעין קרבי, הכוונת הסיוע הארטילרי, תיאום בין הכוח הלוחם וכוחות העתודה. טענה מרכזית של הלוחמים היתה, שהמפקדים שלחו אותם למערכה בלי לדעת את תנאי השטח ואת מצב האויב, ואם הצליח הכוח לסלק את הסורים מהשטח המפורז הרי זה היה בזכות הפיקוד הזוטר מרמת מפקד פלוגה ומטה והלוחמים שלא התיאשו והמשיכו לתקוף את עמדות הסורים למרות ההרוגים והפצועים הרבים.

לעומת המפקדים הזוטרים והלוחמים ראו מפקד החטיבה מאיר עמית ומפקד גדוד 13 רחבעם זאבי בעצם סילוק הכוח הסורי משטח ישראל הישג וניצחון. המפקדים הדגישו את הדבקות במשימה ואת הכנסת כוחות החטיבה לקרב, גלים גלים, מה שהביא את הניצחון ואת גירוש הסורים מהשטח המפורז.³⁹ בישיבת המטכ"ל הראשונה לאחר הקרבות אמר מרדכי מקלף סגן הרמטכ"ל: 'צבא כמו שלנו שכה החליף את עורו, עליו ללמוד מפעולה זאת באופן מעמיק ביותר, על הצבא להעלות את רמת החומר האנושי הניתן לחיל הרגלים'. גם הרמטכ"ל יגאל ידין הסכים כי הפיקוד העליון הזניח את חיל הרגלים ונתן לו חומר אנושי שהנמיך את רמתו. באותה ישיבה הוקמה ועדת חקירה מיוחדת בראשות סא"ל דוד כרמון ללימוד לקחי הקרב.⁴⁰ גם הישיבה הבאה של המטכ"ל יוחדה כולה לבעיות כוח האדם בחיל הרגלים, הן במספר הלוחמים והן באיכותם. בסיכום הדיון קבע הרמטכ"ל: 'כולם צריכים להיות משוכנעים שיש לעשות את כל המאמצים על מנת להעלות את רמת החי"ר, מאחר שעד כה התפנינו בעיקר להעלאת רמת החילות המקצועיים ונתנו להם עדיפות בהקצאת כוח אדם איכותי'.⁴¹ הדוח הצביע על נקודת הכשל: חוסר במפקדים בני הארץ, או מי שמעורים שנים רבות בארץ, בשדרת הפיקוד הקרבי בצה"ל. הדוח התריע על רמת כשירות נמוכה של הפיקוד הבכיר והזוטר, על איכות ציוד הקשר ועל בעיות בתחום האפסנאות וזיהוי החללים.⁴²

בשל תחושת הכישלון שהשתררה בצה"ל לאחר הקרב ביקש הרמטכ"ל יגאל ידין לעודד את חטיבת גולני ומפקדיה ושלה מכתב למפקד החטיבה מאיר עמית ובו ציין כי ועדות החקירה הרבות עלולות ליצור רושם כי הפעולה הסתיימה בכישלון ומחפשים אשמים, אך התחקירים נועדו להפיק לקחים מהקרב. ידין הדגיש במכתבו כי המפקדים פעלו למופת,

39. עמית, ראש בראש, עמ' 26-35; מאיר עמית, כנס מג"דים וקציני מטה של חטיבת גולני 1950-1951, פברואר 1951; הקרב על תל מוטילה; שיח מפקדי חטיבת גולני בתחילת שנות החמישים, מתוך תחקיר לסרט 'זנב של פגז', בהפקת 'נכון הפקות', אוקטובר 2000.

40. ישיבת מטכ"ל, 13 במאי 1951, א"צ.

41. ישיבת מטכ"ל, 20 במאי 1951, א"צ.

42. דוח צוות להפקת לקח קרבות מצפון לכנרת, ללא תאריך, שם.

ובמיוחד ציין את סא"ל רחבעם זאבי מג"ד 13 'שלא נפל ברוחו וניהל את הפעולה עד לסיומה המוצלח'.⁴³

מבחן התוצאה אינו המבחן היחיד שבו צבא בוחן את פעולותיו ומפקדיו. אמנם הקרבות על תל מוטילה הסתיימו בנסיגת הסורים מהשטח המפורז, אבל במהלכם אירעו תקלות רבות, הן בתחום הפיקוד והשליטה, הן בתחום לוחמת החיילים בשדה הקרב והן בתחום מודיעין השדה, הקשר והתחזוקה. אם ביקש צה"ל לטייב את כוח האדם ביחידות החי"ר בעקבות הקרב, הרי השינוי שנעשה היה זעיר ובלתי-מורגש. ליחידות החי"ר לא הוזרם כוח אדם איכותי בכמות מספקת ורמת המפקדים גם היא לא השתפרה בשנים הבאות, והכשלונות נמשכו.

שנת 1953 – כישלון רודף כישלון

במהלך שנת 1953 נכשלו יחידות צה"ל כמעט בכל המבצעים הצבאיים נגד כפרים פלסטיניים בגדה המערבית. כשלוניות אלה הצטרפו לשורה ארוכה של אי-ביצוע משימות, דיווחי שקר ורמה מבצעית ירודה של היחידות המבצעיות בצה"ל. בזכרונותיו כתב משה דיין: 'משימות רבות שהוטלו בתקופה זו על כוחותינו לא הוצאו לפועל. אם חדרו לכפר ונתקלו בשומר, או שנתגלו, הביא הדבר לעתים קרובות לידי נסיגת הכוח. ההכנות לא היו מספקות, הידיעות לא היו עדכניות. גם יחידותינו המובחרות, שנועדו לפעולות מיוחדות, כמו גדודי הצנחנים, הראו אזלת יד מבישה, רבות מפעולותינו נסתיימו בכישלון'.⁴⁴

אחד הכשלוניות הצורבים היו שתי ההתקפות של כוח מחטיבת גבעתי על הכפר פלמה בינואר 1953. הכפר שימש מרכז פעילות למסתננים והיה מוקד של פעילות עוינת. בהתקפה הראשונה ב-23 בינואר נסוג הכוח לאחר שנתקל באש חזקה והסתבך בגדרות הכפר. חייל אחד נהרג וגופתו נשארה בין גדרות הכפר, ובנוסף היו לכוח חמישה פצועים. משה דיין שהיה אז ראש אג"ם כעס על הביזיון ושלח את הגדוד להסתער פעם נוספת על הכפר. הגדוד בהרכב מלא פשט בשנית על הכפר בלילה שבין 28 ל-29 בינואר, והפעם הצליח לחדור אל בין בתיו ולפוצץ כמה מבנים. אבל גם בפעם הזאת היו אצל חלק מהיחידות תופעות של מורד-לב ואי-ביצוע משימה.

מרדכי ציפורי, שהיה אחד ממפקדי הפלוגות שהשתתפו בהתקפה על הכפר, לא קיבל את 'מבחן התוצאה', הקובע כי עצם החדירה לכפר ופיצוץ מבנים מעיד על הצלחת הפעולה. בסיכום שנערך בתום המבצע עם הפיקוד הבכיר הוא אמר: 'המפקד, מצטער אבל מה שתואר כאן זו לא המציאות כפי שחוויתי אותה בשטח [...] יצאנו לפעולה בלי מודיעין ראוי, לא היה שום מידע על גדרות, ומכאן, גם לא היו אמצעים לפריצת הגדרות, שלא לדבר על הערכת כוח האש שבכפר. גם בהתקפה השנייה לא היו שום גילויים של נחישות או דבקות במטרה.

43. מכתב הרמטכ"ל למפקד חטיבת גולני, 7 ביוני 1951, א"צ 665/51/2.

44. דיין, אבני דרך, עמ' 121.

ההיפך הוא הנכון. לדעתי, יש להעמיד לדין מספר מפקדים על מנת להרתיע מתופעות כאלה בעתיד.⁴⁵

באותו הלילה שבו תקף הגדוד מחטיבת גבעתי את כפר פלמה תקפו לוחמי גדוד הצנחנים את הכפר הירדני רנתיס, וגם שם הצליחו לוחמי המשמר הירדני והכפריים המקומיים להניס את חיילי הצנחנים. כשלוניות נוספים של יחידות צה"ל בעת ההיא חזרו על אותן השגיאות: חוסר מקצועיות, פיקוד ומנהיגות לקויים והיעדר דבקות במשימה. ב-14 באפריל 1953 - כישלון במיקוש הדרך ברצועת עזה; ב-18 במאי 1953 - כישלון של כוח מגדוד 890 בתקיפת הכפר חוסאן; ב-21 במאי 1953 - כישלון של כוח מגדוד 890 בכפר מידיה; ב-12 באוגוסט 1953 - כישלון של גדוד מחטיבה 7 בתקיפת חורבת בית עווה; בלילה שבין 12 ל-13 באוגוסט - פלוגה מגדוד 890 נכשלה בתקיפת הכפר אידנה.

כל המעייץ בדוחות המבצעים של שנת 1953 ותחילת שנת 1954 אינו יכול שלא להתרשם ממספר הפעולות שלא הגיעו לכלל ביצוע, נכשלו בשלבים הראשונים של ההתקפה ולא השיגו כלל את היעדים הצבאיים שהכתיב הדרג הפוקד. עקב הכשלוניות החוזרים ונשנים של יחידות החי"ר של צה"ל לבצע את משימותיהן מונה אל"מ יהודה ולאך, ראש ענף חי"ר באג"ם/מה"ד, לעמוד בראש ועדה שתבדוק את מצב יחידות החי"ר בצה"ל. הבדיקה נעשתה בכל גדודי החי"ר, פלוגות הסיוור, בתי"ס למ"כים, גדודי הנח"ל, בסיסי הדרכה פיקודיים ומטכ"ליים. הדוח מ-17 באפריל 1953 הצביע על נקודות כשל רבות בהזרמת כוח האדם וברמת המפקדים ביחידות חיל הרגלים.⁴⁶ מודגש בדוח שליחידות החי"ר מוקצים החיילים מהרמה הנמוכה ביותר בצה"ל, ואילו החיילים שאיכותם גבוהה יותר 'נזולים' מהיחידה בתוך זמן קצר. עקב נשירת כוח האדם 'אין פלוגה רובאית ששומרת על מסגרתה יותר ממספר חודשים. הפלוגות הוותיקות בגדודים אינן אלא שאריות של ארבע-חמש פלוגות רובאיות שהתחסלו. שאריות אלו אינן רק מספריות אלא בעיקר איכותיות [ההדגשה במקור]. לנוכח נשירת החיילים למפקדות, ליחידות עורפיות ולקורסים מקצועיים, נשלחה אמנם תגבורת כוח אדם, אך הדוח מדגיש: 'לעומת הסחיטה של החיילים הטובים - מציבים לגדודים חיילים המהווים בעיות משמעותיות במפקדות או במתקנים השונים. מעשני חשיש, פושעים וגנבים ("בוגרי בתי סוהר"), רועי זונות וכו' נשלחים מידי פעם כתגבורת - בודדים לגדודים'.⁴⁷

הדוח מציין גם בעיות בריאות שאינן מאפשרות לייצב יחידה מתאמנת לתקופה ארוכה. כמו כן הודגשו בעיות הסעד הקשות והרבות שלא נמצא להן פתרון והן הגורם העיקרי להפרות משמעת, ולריבוי הנפקדים והעריקים. הדוח הצביע גם על ליקויים בתוכניות האימונים של הגדודים ועל חוסר בספרות הדרכה או על אי-התאמתה ליעודה.

45. ציפורי, בקו ישר, עמ' 108. ראו גם עדותו של ציפורי בסרט 'עם במדים', שהפיק גדעון דרורי בסדרה תקומה, רשות השידור - הטלוויזיה הישראלית, ירושלים 1998.

46. דוח ביקור ביחידות החי"ר, אל"מ יהודה ולאך, 17 באפריל 1953, א"צ 63/55, תיק 35.

47. שם, עמ' 2.

בפרק העוסק ברמת המפקדים נקבע: 'רמת הקצינים נמוכה ובכמות בלתי מספקת לחלוטין, רמת המש"קים נמוכה'. מאחר שלקורס הקצינים הקצר נשלחו טוראים ורב-טוראים שסיימו את פרק האימון הראשוני בלבד, ומאחר שרמתם הבסיסית היתה נמוכה, לא היה אפשר לצפות לתוצאות אחרות. על מחלקות רבות ביחידות החי"ר פיקדו סמלים ממלאי מקום מפאת חוסר בקצינים.⁴⁸

מפאת מצבן הקשה של יחידות החי"ר נדרשה הקמת מפקדת קצין חיל רגלים ראשי, אך פתרון זה נדחה בשל הצורך במתן תשובות בעיקר בתחום כוח האדם ובשל התנגדות בתוך המטה הכללי.⁴⁹ בסוף שנת 1953 ובתחילת 1954 לא ניכר כל שיפור בגדודי חיל הרגלים. ראש ענף חי"ר במטכ"ל המשיך בעבודת הבקרה והמחקר על הסיבות למצבו הקשה של החי"ר. הביקורת נערכה בגדודי חי"ר והרמ"ש סדירים של צה"ל ובחנה את מצבות כוח האדם, את הנתונים האישיים של הלוחמים והמפקדים ואת בעיות המורל והמשמעת של היחידות והמפקדים ברמות השונות. הדוח הוצג למטה הכללי של צה"ל והציג נתונים ומסקנות קשים ביותר. הצוות המבקר קבע כי לכלל היחידות אין אמון ברמה המבצעית של החיילים: 'עם החיילים האלה אפשר לעשות הרבה אך אי אפשר לסמוך עליהם'. עם זאת, הדוח הצביע על תחילת הזרמת חיילים ילידי הארץ ליחידות החי"ר, כך שבסוף שנת 1953 הוצבו ליחידות הסדירות כ-20 אחוז מבני הארץ, וכותב הדוח מציין: 'יש סיכויים שהיחידות הלוחמות בצה"ל תחדלנה להיות יחידות אקסקלוסיביות של "שחורים"'. השפה העברית עדיין היתה בעיה קשה: כ-18 אחוז היו ברמה אפסית של ידיעה ואנאלפביתים; 23 אחוז היו ברמה חלשה של ידיעת השפה; 22 אחוז היו בעלי שליטה בינונית; ו-37 אחוז היו ברמה טובה של ידיעת השפה. בעיות הסעד הוסיפו להיות הגורם המרכזי לחוסר המוטיבציה ולחוסר התפקוד של חיילי יחידות החי"ר. בעיית הנפקדות היתה בעיית המשמעת המרכזית בגדודי החי"ר - כ-80 אחוז מבעיות המשמעת היו עברות נפקדות על רקע סוציאלי. 'בשיחות אישיות ותוך הסתכלות בטוראים קיבלתי את הרושם שהתכונות האופייניות לרובם הגדול הן: (1) אפטיה. (2) חוסר אידיאה. (3) נטייה קיצונית לחישוב חשבונות אגואיסטיים ולסיפוק הצרכים הפרטיים'. הדוח הצביע על בעיות בסגל הפיקוד כגורם מרכזי בחוסר תפקודן של היחידות. רמת המ"כים היתה החוליה החלשה בשרשרת הפיקוד: 'כיום אין הקורסים למ"כים יוצרים שכבה פיקודית בעלת כושר חינוכי אחיד. [...] כיום מרבית החיילים הטובים אינם רוצים להיות מ"כים, והשכבה המעולה מבין המגויסים החדשים שואפת בדרך כלל לתפקידים יותר מכובדים ויותר קלים מאשר תפקיד המ"כ. שכבת הסמלים והרס"פים בצה"ל, אינה קיימת כמעמד המהווה את עמוד השדרה של הצבא'. הערכת הקצונה בצה"ל בסיכומו של הדוח גם היא היתה שלילית והצביעה על עייפות, אדישות וחוסר מוטיבציה עקב חוסר מודעות למטרה והיעדר הרגשת ייעוד. הדוח ציין רמה נמוכה מן המינימום ההכרחי ליחידות לוחמות בתחום

48. שם, עמ' 4.

49. הצעות לפתרון הארגוני לטיפול בחי"ר, מסמך אגם/מהד, 17 במאי 1953, א"צ 63/55, תיק 35.

הכוננות המבצעית והמורל: 'מדאיגה העובדה שאין לסמוך על יחידות אורגניות ברוב הפעולות החורגות ממסגרת השגרה [...] חסרה שכבה יציבה ובעלת מעמד של הפיקוד הווטר. הקצונה הווטרה עד רמת המ"פ אינה רואה עצמה בעלת יכולת להתמודד מול נטל הבעיות'.⁵⁰ לסיכום: צה"ל עסק בשנים הראשונות שלאחר המלחמה בבניית מערך המילואים, בהקמת החיילות וארגונם ושלה את מפקדיו הבכירים לקורסי המפקדים, אולם לא ייחד מחשבה ומרץ רבים לפעילות הביטחון השוטף ולטיפוח יחידות חיל הרגלים. בדצמבר 1953 מונה משה דיין לרמטכ"ל והוא שהביא למהפכה בשיטות הלחימה ובערכי הלחימה של צה"ל בהתבססו על יחידת הצנחנים בפיקודו של אריאל שרון.

המהפכה בתורת הלחימה ובערכי הלחימה של צה"ל

באוגוסט 1953 הוקמה יחידה 101 ומטרתה לבצע פעולות תגובה מיוחדות מעבר לגבולות המדינה. אימוניה ומבצעה של יחידה מיוחדת זו חרגו מהמסגרת המקובלת של צה"ל בימים ההם. בנוהל הפעלת היחידה נקבע שלצורך ביצוע משימות שאינן סטנדרטיות, על חיילי היחידה להיות בעלי רמה ומיומנות מיוחדים שאינם מצויים בכלל יחידות צה"ל.⁵¹ לוחמי יחידה 101 ואחר-כך המפקדים והלוחמים של גדוד 890 של הצנחנים היו מתנדבים; רובם היו בני קיבוצים ומושבים ובעלי השכלה תיכונית בהתאם להגדרות של אגף כוח אדם. כולם שלטו בעברית והתחנכו במוסדות החינוך של הקיבוצים והמושבים, שם קיבלו בסיס ציוני סוציאליסטי וערכי התנדבות, שיתוף, אחריות אישית ומורשת היסטורית לאומית.⁵² ביחידות האלה לא נערכו סקרים מאחר שלא היו נפקדים ועריקים, והעונש הכבד שהוטל על חייל שעבר עברה מבצעית היה להוריד את הכומתה האדומה ואת הנעליים האדומות ולעזוב את היחידה. יחידה 101 ואחריה גדוד הצנחנים היו יחידות עילית, נבדלות ושונות משאר יחידות צה"ל הן בכוח האדם והאמצעים שהוזרמו אליהן והן בתשומת הלב המיוחדת והסיוע שקיבלו מכל גורמי המטכ"ל כדי שיוכלו לעמוד במבצעים הרבים שהוטלו עליהן.

50. דו"ח אל"מ ואלך, סקר מוראל ויכולת מבצעית של גדודי החי"ר בצה"ל, 1954, א"צ.
51. הנדון: צו הקמה, 30 ביולי 1953, א"צ 39/12/2073, הנדון: נוהל הפעל יחידה 101, א"צ, הנדון: סיורים מעבר לגבול - יחידה 101, 21 באוגוסט 1953, א"צ 2827.
52. שמות וקורות חיים של המפקדים והחיילים של יחידה 101 וגדוד 890 מצויים בארכיון מרכז מורשת הצנחנים בגבעת התחמושת. ממפקדי הצנחנים בעת ההיא התמנו ארבעה רמטכ"לים, אלוף עוזר מפיקדים בכירים רבים.

פעולת קיביה – 'מבצע שושנה'

פעולת התגמול נגד הכפר קיביה היתה הצלחה צבאית גדולה על אף כשלונה המדיני וההסברתי. הפעולה שביצעה יחידה 101 מתוגברת בכוח צנחנים בלילה שבין 15 ל-16 באוקטובר 1953 נותרה כצלקת מוסרית בתולדות מדינת ישראל.

בעקבות רימון יד שהושלך לתוך בית ביהוד ורצח סוון קניאס ושני ילדיה הקטנים הוחלט בצה"ל על פעולה גדולה וכואבת שתזעזע את המשטר הירדני, כמו שאמר דיין בזכרונותיו: 'לא היה מנוס מלהוכיח לערבים – לשלטונות ולאזרחים כאחד, שאם תושבי ישראל לא יוכלו לחיות בשלווה, גם לירדנים לא יינתן'.⁵³ מטרות פעולת התגמול היו נקמה והרתעה גם יחד. ההנחיות הועברו למטכ"ל לתרגומן לשפת הפקודה הצבאית. אל"מ מאיר עמית, שהיה אז ראש מחלקת מבצעים במטכ"ל והיה אחראי לפקודות המבצע, אמר: 'אמרנו שפה צריך לעשות משהו אפקטיבי, אנחנו בהחלט התכוונו שקיביה יהיה משהו בעל תהודה'.⁵⁴

בפעולה זו שכונתה 'מבצע שושנה' השתתפו 130 חיילים והם נשאו על גבם 700 ק"ג חומר נפץ לפיצוץ בתי הכפר. המחיר היה כבד. 69 מתושבי הכפר, רובם נשים וילדים, נהרגו במהלך פיצוץ 45 הבתים. התוצאות הקשות של פעולת קיביה הכו בתדהמה את ממשלת ישראל, ומדינת ישראל גונתה בכל רחבי העולם.

על אף הדאגה וההלם בדרג המדיני, הפיקוד הבכיר בצה"ל ראה בביצועה המוצלח של הפעולה אות לשינוי ביכולתו המבצעית של צה"ל ודגם לבאות, כפי שביטא מסקנה זו דיין: 'חשוב מכל היה לקחו של צה"ל. החלטות הממשלה והנחיות הרמטכ"ל שוב לא היו בגדר משאלות אלא תחזיות מינימום. במקום יחידות החוזרות, כבעבר, ומתצות מדוע לא הצליחו לבצע את המוטל עליהן, היה על הצנחנים להסביר לאחר כל פעולה מדוע עשו אף יותר מן המשוער. בעורקי צה"ל הוזרם ביטחון עצמי'.⁵⁵

הצנחנים מחוללי המהפך בצה"ל

יחידה 101 פעלה כחמישה חודשים ובסוף ינואר 1954 אוחדה עם גדוד 890 של הצנחנים. לאחר האיחוד עזבו מקצת ממפקדי הצנחנים את גדוד 890 והגדוד נבנה מחדש בקבלו כוח אדם איכותי, ובראש ובראשונה מפקדים בעלי ניסיון קרבי ורמה אישית גבוהה במיוחד. מהלך זה היה חלק מתפיסתו של דיין, שביקש להנחיל לכל יחידות צה"ל את ערכי הקרב ואת יכולת הביצוע של יחידה 101. אפשר אפוא לומר שיחידה 101 היתה ה'מתנע' ('סטרט') והצנחנים הם שחוללו את המהפך בצה"ל הלכה למעשה.

53. דיין, אבני דרך, עמ' 115.

54. מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1977, עמ' 975.

55. דיין, אבני דרך, עמ' 115.

לאחר האיחוד בין יהודה 101 לבין הצנחנים המשיך הגדוד בפיקודו של אריאל שרון לערוך סיורים מעבר לגבול ובשנת 1954 ביצע כ-100 סיורים. הצנחנים הרבו לחדור לרצועת עזה ולשטח ירדן. במהלך האימונים חדרו חוליות בנות ארבעה-חמישה לוחמים לשטח האויב לסיורי מודיעין, להכרת השטח, להגברת החיילות ולרכישת ביטחון עצמי. פעמים רבות פגעו בחיילים ובאזרחים שנתקלו בהם במהלך הסיור ובמהלך ההיחלצות מהשטח.

גישתה של יחידת הצנחנים היתה לעשות ככל הניתן כדי לזכות במבצעים ולבצעם בהצלחה. המתחות הגבוהה והכוננות העליונה שימשו בסיס לבניין הגדוד ולטיפוח רוחו. ההיכרות היסודית של הצנחנים עם יעדי האויב היתה הסיבה הראשית לנכונות הדרגים הקובעים להטיל משימות ולאשר מבצעים בלחץ הזמן ובתנאים שבהם היו נתונים. ברוב המקרים פרק הזמן שבין מתן ההוראה לבין שעת ה'ש' היה כיממה עד שתיים. ביצוע הפעולות בהתראה כה קצרה התאפשר בזכות השמירה על כוננות גבוהה, היכולת הקרבית, נורמות לחימה ומקצועיות, שהפגינו הצנחנים בכל הפעולות.

הצנחנים פיתחו לעצמם תורות ושיטות משלהם ולא קיבלו את מה שנלמד אז בבית-הספר לקצינים. במהלך הפעילות המבצעית התפתחה תורת הפשיטה הלילית, עלו רמת הניווט וההתמצאות בשטח, והתפתחה תורת הקרב ברמת המחלקה והפלוגה בנושאים של לחימה ביעדים פתוחים, התגברות על מארבי אויב, לחימה ביעדים מבוצרים ולחימה בשטח בנוי. נעשו אימונים מקצועיים בתורת החבלה, פיצוץ מבנים בתנאי קרב, פריצת גדרות ושדות מוקשים, חילוץ נפגעים תחת אש והוצאתם משדה הקרב. נושאים רבים ברמה הטכנו-טקטית נלמדו ופותחו והיו לחלק מתורת הלחימה של צה"ל בעקבות הניסיון הקרבי והידע הנצבר של פעולות הצנחנים. במהלך פעולות התגמול הוכנסו לפעולה כלי נשק כמו תת-מקלע 'עוזי' במקום ה'טומיגן' המיושן, והמרנ"ט, היא הבזוקה הצרפתית. הוגבר השימוש בנשק המסייע הגדודי ובשיתוף הפעולה עם הטנקים והארטילריה. בפעולת חאן יונס השתתפו זחל"מים בפעם הראשונה בפעולת תגמול. פעולה ממוכנת מסוג זה היה בה משום הסלמה של 'מלחמות הגבול', אך רכישת ניסיון קרבי לקראת מלחמת סיני. בעקבות הצלחת הצנחנים בפעולות רבות, שולבו קציני המערך הלוחם, ולאחר מכן פלוגות מחטיבות גולני, הנח"ל וגבעתי בפעולות התגמול, שהלכו והתרחבו. בפעולות הסבחה, כינרת וקלקיליה שותפו כוחות שריון, ארטילריה ואף חיל הים וחיל האוויר. הפעולות המורכבות הפכו 'שדה האימונים' להכשרת עוצמתו של צה"ל לקראת המערכה הבאה. הרמטכ"ל דיין דחף את צה"ל לעסוק בביטחון השוטף כבמשימה מרכזית וראה בפעולות הקטנות חלק בלתי-נפרד מההכנות למלחמת מנע.

'נראה היה כי הכשלונות והניצחונות בהתנגשויות ב"מלחמת-הגבול" – הם שיקבעו את דמותו וכוחו של החייל הישראלי בעיני הציבור והצבא הערביים', קבע דיין בהצאתו למפקדי צה"ל.⁵⁶ הפעולות שימשו את הפיקוד הבכיר של צה"ל לעיצוב דמות המפקד והלוחם,

56. משה דיין, 'פעולות צבאיות בימי שלום', מערכות, קיץ-קיט (ניסן תשי"ט), עמ' 57.

לקביעת סטנדרטים חדשים ללחימה בכלל וללחימת הלילה בפרט. הפעולות שימשו לאימון ולבחינת תורה וטכניקות לחימה ברמת הפלוגה, הגדוד והחטיבה. בפעולות הגדולות נבחן שיתוף הפעולה בין החילות. אך יותר מכול תרמו פעולות התגמול להגברת הביטחון העצמי ולהעלאת המורל ביחידות השדה. את שנת 1955 ציין דיין כגדושת פעילות בכתבו:

כן ראתה שנה זו התעצמות בחומר הן מבחינת הכמות והן מבחינת האיכות, ברב גוניות שבאמצעים ובשיתוף הפעולה בין החילות. יש להצטער על כך שנבצר היה לשותף שווה בשווה כל החיילות בניסיון הקרב. המזדקר לעיין, שאם בשנים קודמות הוגבל הכוח שהוטל לפעולה עד לכדי פלוגה (שלחמה ברב הכפרים), הרי נערכו הפעם מבצעים של גדודים וחטיבות שלחמו נגד מתחמים מבוצרים וצבאות סדירים. וכמובן תוך כדי כך נרכש גם ניסיון מטה רב ערך. כאמור נבדלו פעולות השנה מפעולות השנים שקדמו להן בהיקף הכוח שהופעל, ולעתים הגיע עד לידי חטיבה. בשימוש בארטילריה ובשריון וכן בהפעלת מטוסים. בשימוש הנשק וריבוי סוגיו הם ללא ספק פרי הלקח שהופק מן הפעולות של השנה שלפני האחרונה.⁵⁷

בסיכום הפעילות המבצעית של צה"ל בשנים 1955-1956 קבע הצבא במפורש: 'צבא המתקיים בימי שלום ללא אפשרות של פעולה מבצעית - עובר בהכרח תהליך של התאבנות. הפעילות המבצעית אשר ניתנה ליחידות כמתנה משמים הסבה להיות האבנים עליהם נוצרו דפוסי היחידות הלוחמות'.⁵⁸ המפקדים הבכירים היו מודעים ליכולתם יוצאת הדופן של הצנחנים. הללו ביצעו יותר מ-70 פעולות תגמול, ורוח היחידה וכושרה המבצעי היו לשם דבר. אשר לכשירותן של שאר יחידות השדה של צה"ל, עדיין היו ספקות רבים. בעיות הפיקוד בצה"ל העיקר על יכולתו של הצבא עוד שנים מספר ובכלל זה במלחמת סיני, מאחר שזה היה מורכב מצבא המילואים, אשר הוכשר בסדיר.

איכותו של צה"ל, שהיה מושתת בעיקרו על חיל הרגלים, המשיכה להטריד את ראשי המערכת, ובראשם ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון, ככל שהמצב בגבולות הלך והחמיר וסכנת המלחמה עמדה בשער. על אף הצלחות בפשיטות הצנחנים והתוצאות החיוביות בשילוב יחידות חי"ר נוספות בפעולות הצנחנים, היה ראש הממשלה ספקן וחרד ליכולתן המבצעית של היחידות הקרביות האחרות.

לאחר פעולת 'הרגעש', באזור ניצנה שבגבול מצרים, בלילה שבין 2 ל-3 בנובמבר 1955, שבה כבשו כוחות חי"ר של יחידות הצנחנים, גולני והנח"ל את מוצבי הסבחה ומוצבי ואדי סיראם, ביקש בן-גוריון להיפגש עם מפקדי הכוחות. בפגישה שנערכה בירושלים ב-7 בנובמבר 1955 תחקר ראש הממשלה את מפקדי הפלוגות שהשתתפו בקרב בנושאי כוח אדם ומורל הלוחמים. שאלותיו חזרו והקשו בעניין טיב האנשים והרכב אוכלוסיית הלוחמים

57. 'הפעילות המבצעית של צה"ל 1955-1956', סיכום אג"ם מבצעים, עמ' 4, ארכיון מה"ד היסטוריה.

58. שם, עמ' 2.

בהדגשת החיילים בני עדות המזרח ויכולתם המבצעית.⁵⁹ מפקד גדוד הנח"ל, סא"ל בר-רצון ציין כי 80 אחוז מחיילי הפלוגה שנשאה בעיקר נטל הלחימה הם בני עדות המזרח, ובן-גוריון ביקש לדעת בדיוק את ההתפלגות לפי ארצות המוצא וביקש נתונים סוציו-תרבותיים, שעל-פי הבנתו היתה להם השפעה על היכולת ועל רצון הלחימה של אותם חיילים: 'כמה שנים נמצאים אותם חיילים בארץ? [...] האם כולם דוברי עברית? [...] האם הם כבר ישראלים פחות או יותר? [...] מה רמתם הרוחנית?'.⁶⁰

רק לאחר בירור נתוני היסוד הללו החל בן-גוריון לתחקר את המג"ד ואת מפקדי הפלוגות על משך האימונים שעברו החיילים ועל טיבם, על התנהגותם בשדה הקרב וכיצד התנהל הקרב מול חיילי הצבא המצרי. מהשאלות אפשר ללמוד על חוסר הביטחון של שר הביטחון בלוחמי הגדוד, אף-על-פי שחזרו בניצחון גדול משדה הקרב. להערכתו, יכולת השיפוט כלפי רמת הלוחמים נפגעה משום שחיילי האויב נסו והקרב לא הגיע לידי קרב כידונים, קרב פנים אל פנים. 'הבחורים שלנו, כשנפגשו עם האויב לא נרתעו? שואל בן-גוריון את מפקד הגדוד, וזה משיב: 'היו מקרים שנרתעו אבל אחר כך המשיכו'. ואז מקשה בן-גוריון ושואל: 'לא היה צורך בכוח או באימים עליהם?', ולאחר שמפקד הגדוד ענה כי דוגמה אישית של מפקד הפלוגה הספיקה, המשיך בן-גוריון ושאל, האם לדעת המג"ד אפשר לומר שכל חיילי החטיבה הם באותה הרמה. השיחה ארוכה וחטטנית כמעט, ובן-גוריון מנסה להבין אם אפשר לשלוח את חיילי הצבא הסדיר למלחמה, והאם יעמדו במשימות כפי שעשו זאת לוחמי הצנחנים. מפקדי הפלוגות דורשים להשתתף בפעולות תגמול כדי לרכוש ניסיון וידע ולהגביר את הגאווה ואת המורל בקרב חייליהם. רק כך, לדבריהם, הם יוכלו לעמוד ללא חשש בכל משימה שתוטל עליהם. הבעת החשש, ולו הקל ביותר, של מפקדי הגדוד, מעלה גל חדש של שאלות שבעזרתן מנסה בן-גוריון להבין, האם מפקדי היחידה בטוחים בעצמם ובחייליהם, והאם אין גילויים של השתמטות מיחידות קרביות בקרב המתגייסים. למרות הניצחון המוחץ – בקרב הסבחה נהרגו יותר מ-80 חיילים מצרים, עשרות נפצעו ושבוים נלקחו לשטח ישראל, בעוד לצה"ל היו שישה הרוגים ו-37 פצועים – השרה התחקיר של שר הביטחון אווירה של דאגה וחוסר ביטחון בחיילי החי"ר של צה"ל, ביכולת המפקדים וברמת המוטיבציה ובמורל של הלוחמים.

הטעם המר שהותירה יכולתן המבצעית של יחידות החי"ר של צה"ל בראשית שנות החמישים השפיע על תדמית הצבא בעיני בן-גוריון גם לאחר 'המהפכה המבצעית' שחוללו יחידות הצנחנים בתקופת פעולות התגמול, 1953-1956. חוסר הביטחון ביכולתו של הצבא לגבור לבדו על אויבו היה אחד משיקוליו של בן-גוריון, נוסף על השיקולים המדיניים, לדבוק בעיקרון של שיתוף-הפעולה עם צרפת ובריטניה ביציאה למלחמת סיני.

59. פגישה עם מפקדי הפלוגות שביצעו את הפעולה בניצנה, ירושלים, 7 בנובמבר 1955, א"צ 204/21, תיק

6031.

60. שם, עמ' 3.

סיכום

בבואנו לסכם את ההשלכות הצבאיות שהיו למצוקותיה של החברה הישראלית בראשית שנות החמישים, יש לנקוט מידה רבה של זהירות מאחר שגורמים רבים שותפים ליצירת הבסיס לחוסנו וליכולתו של הצבא. לפני מפקדי צה"ל עמדו קשיים רבים בהבטחת גבולותיה של המדינה תוך כדי בניית הצבא שלאחר המלחמה וארגונו, ובמאמר זה ביקשתי להתמקד בגורם החברתי ובהשלכותיו על הצבא ולבודדו.

ניתוח הנתונים של חברת ההגירה הישראלית בראשית שנות החמישים מציג תמונה קשה ביותר. בנסיבות של העלייה ההמונית, שהכפילה את אוכלוסיית המדינה בתוך שלוש שנים וחצי, הפכה המסה האנושית לבעיה לאומית כבדה מנשוא. השכלה ברמה הבסיסית ביותר, חוסר השליטה בשפה העברית, מצב סוציו-אקונומי ירוד של רוב העולים הפכו את היתרון הטמון בהיקף כוח האדם לחיסרון ולבעיה בלתי-פתירה כמעט.

הצבא שהיה בתהליך של בנייה, שינוי והתארגנות שלאחר מלחמת העצמאות התקשה לאייש את מערכת הפיקוד, לבנות תשתית הדרכה ואימון ולהציב סטנדרטים מבצעיים ליחידות הקרביות. סדרי העדיפויות שהציב צה"ל בבניית המפקדות, המודיעין, חיל האוויר והשריון הותירו את יחידות השדה, ובייחוד את יחידות חיל הרגלים במחסור קריטי בכוח אדם איכותי.⁶¹

אין ספק שמבנה הצבא וארגונו לאחר המלחמה היו חייבים לעמוד בראש דאגותיהם של מפקדיו, ועם זאת לא היה הצבא עירני במידת הנדרש לבעיית האיכות של כוח האדם שנשלח ליחידות חיל הרגלים, אותן יחידות שהיו אמורות להתמודד עם בעיות הביטחון השוטף, ובראשן בעיית ההסתגלות. המטכ"ל הוניה את פיתוח יחידות השדה ולא העמיד את איכות כוח האדם שנשלח ליחידות אלה בראש סדר העדיפויות. הזנחה זו הקשתה לבנות שלד פיקודי ביחידות מתוך מתגייסי היחידה. שלד הפיקוד הווטר הוא התשתית שעליה צריך לבנות יחידה קרבית לוחמת, בעלת מוטיבציה, יכולת מבצעית ואמון הדדי בין המפקדים והלוחמים. למרות הנתונים הקשים, דומה שהפיקוד הבכיר היה חייב להקדיש יתר מחשבה ולמצוא פתרון הולם לבניית יחידות השדה שעליהן הוטלו משימות הביטחון השוטף. מפקדי צה"ל טעו בהערכתם כי יוכלו להיפטר מלחימה בתופעת ההסתגלות ולהטיל את העול על חיל הספר ואחר-כך על משמר הגבול. טענתם של מפקדי צה"ל, שהמאבק בהסתגלות פוגע בייעודו העיקרי של הצבא, בניית הכוח לקראת המערכה הבאה, לא היתה יכולה להיות קבילה אז, כמו שטענה כזאת לא תהיה קבילה כיום. משימתו של הצבא היא בראש ובראשונה להשכין שקט בגבולות ולהבטיח את בטחון אזרחי המדינה.

61. דיון רחב על בניית כוחו של צה"ל בראשית שנות החמישים ראו: עמירם אורן, 'צבא וארץ במדינת ישראל - שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד 'מבצע קדש' (1948-1956)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2003, עמ' 129-140.

גם בתחום חוסנו ויכולתו המבצעית של צה"ל היתה לרמת המתגייסים השפעה קשה. לצה"ל לא היתה כל חלופה והוא היה חייב לגייס את הצעירים, להכשירם ולהציבם ביחידות הלוחמות. מובן שההכשרה לא היתה מספקת והתוצאות לא אחרו לבוא: פעולות רבות נגד כפרים ערביים לאורך הגבול הסתיימו בכישלון חרוץ. היחידות הסדירות לא עמדו במשימות. ועדות החקירה שבו והטילו את האשמה על איכות המפקדים והחיילים.

להערכת, השינוי ברמתו המבצעית של הדרג הלוחם, בטווח הקצר, הושג בזכות החלטות המטכ"ל לשבץ ביחידות חיל הרגלים בוגרי בתי-ספר תיכוניים, ולגייס לתקופת ביניים מפקדים בעלי ניסיון קרבי מההתיישבות העובדת, עד הצמחת דור המפקדים הבא. ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון הבין את המחסור בשורות הפיקוד הזוטר וכבר בראשית שנות החמישים ביטא את הצורך במפקדים ילידי הארץ, הדוברים את השפה העברית ומעוררים בתרבות הישראלית. במאי 1950 יזם פגישות עם ראשי התנועות הקיבוציות בהשתתפות הרמטכ"ל יגאל ידין, סגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף וראש אכ"א שמעון מזא"ה. בפגישות אלה ביקש בן-גוריון לשכנע את מנהיגות התנועות בחשיבות התגייסותם של עשרות מפקדים, שהשתחררו מצה"ל. בקשתם של בן-גוריון וידין נענתה בחיוב ועשרות מפקדים בני ההתיישבות העובדת חזרו לתקופת שירות של שנים אחדות ביחידות השדה של צה"ל. ואולם חזרתם של הקצינים הללו לא יכלה לתת תשובה מלאה לבעיית הפיקוד הזוטר לאורך שנים רבות.⁶²

סגל הפיקוד ביחידות השדה היה חייב להיבנות בתהליך הכשרה מתמשך של לוחמים מתוך היחידות ולא להסתמך על מפקדים מגויסים מחדש, יהיו טובים ככל שיהיו. המחסור המתמשך של יחידות השדה בלוחמים בעלי נתוני פיקוד לא אפשר בנייה נכונה של סגל הפיקוד. רק החלטת הרמטכ"ל וראש אכ"א צבי צור בשנת 1954 להפנות כוח אדם איכותי ליחידות חיל הרגלים יצרה את המפנה והחל תהליך בנייה נכון של סגל הפיקוד של יחידות השדה, ובייחוד של חיל הרגלים. את תקופת הביניים עד שתעלה רמתם המבצעית של כלל יחידות השדה השלימה ההחלטה להקים יחידת עילית, שעליה יוטלו משימות מיוחדות, כמו פעולות התגמול, והיא תשמש דוגמה ומופת לכלל יחידות הצבא. הפיקוד הבכיר ביקש לעקוף את בעיית הכשירות המבצעית הלקויה של יחידות השדה באיחודה של יחידה 101 עם גדוד הצנחנים. פתרון זה אפשר להתמודד עם בעיות הביטחון בעזרת נבחרת של לוחמים בני קיבוצים ומושבים, בעלי רמה אישית גבוהה, חדורי הכרה ואמונה ובעלי יכולת מבצעית ברמה הגבוהה ביותר. רמתם המבצעית של הצנחנים היא שאפשרה לצה"ל לעמוד במשימות הביטחון בטווח הקצר, ולהתחיל בביצוע המהפכה הנדרשת בכלל יחידות השדה.

שילוב מפקדים ויחידות קרביות נוספות בפעולות הקרביות אפשר להעביר את ערכי הלחימה ואת תורת הקרב לכלל יחידות צה"ל, מה שגם העלה את המורל בקרב הלוחמים. עם זאת, להערכת, הטלת מרב פעולות התגמול על כתפי יחידת הצנחנים פגעה בקצב הכשרתן והכנתן של כלל היחידות. שיתוף יחידות נוספות בפעולות נעשה במשורה, מתוך חוסר

62. דרורי, אוטופיה במדים, עמ' 142.

ביטחון ביכולתן המבצעית. התחקור שעשה בן-גוריון לאחר קרב הסבחה מעיד על חוסר הביטחון ביכולתן המבצעית של יחידות נוספות לעמוד במשימות, דוגמת הצנחנים. להערכתי, חלוקת המשימות הרבות בין שאר היחידות, לאחר הניסיון והידע שרכשו מפקדיהן בפעולות המשותפות עם הצנחנים, היתה מביאה תוצאות טובות לא פחות.

נדרשו עוד שנים רבות לקליטת העולים בחברה הישראלית ולשיפור שחל בהתאם ברמתו של הצבא. אין ספק שככל שעברו השנים הלך והשתפר המצב בקרב שדרת הפיקוד וביחידות השדה בצה"ל. השירות הצבאי עצמו היה לחלק מתהליך הקליטה והתברות, ותרם תרומה רבה הן לפרט והן לחברה כולה – בעיצוב אישיותו של החייל, השכלתו, לימוד השפה העברית והכרת מדינת ישראל על כל גווניה.

הגורם האנושי, כבסיס לעוצמתו של הצבא, מקבל כיום משמעויות נוספות, ככל שהצבא הופך מודרני ומתוחכם יותר ומחייב מפעילי מערכות חכמות בכל דרגי השדה והפיקוד. גם הרכיב הערכי והמורלי בדמות הלוחם מקבל ערך נוסף בשל מורכבות הבעיות ההומניות בתחום המלחמה בטרור והלחימה בתוך מערכים אזרחיים. יכולתו המבצעית של הצבא אכן נגזרת מתמונת החברה, ומכאן הצורך המובן של מערכת הביטחון להיות מעורבת ולקחת אחריות בנושאים ערכיים וחינוכיים בקרב בני הנוער, החיילים בעתיד הקרוב.